

УДК 94(410)'19'(075.8)
К 48

Рецензенти: д-р іст. наук, проф. В.О. Василенко
канд. іст. наук, доц. О.В. Бойко

К 48 Клець, В.К. Посібник до вивчення дисципліни «Історія Великої Британії»
[Текст] / В.К. Клець. – Д.: РВВ ДНУ, 2018. – 40 с.

Представлено лекційний матеріал з історії Великої Британії другої половини ХХ ст. Розглянуто особливості конституції та політичної системи Великої Британії, охарактеризовано основні етапи розвитку країни, специфіку міжпартійної боротьби, британського неоконсерватизму означеного періоду. Висвітлено внесок видатних політичних діячів у розвиток країни.

Призначено для студентів-істориків, філологів і політологів ДНУ, а також для всіх, хто цікавиться проблемами історії Великої Британії.

Темплан 2018, поз. 25

Навчальне видання

Віктор Кирилович Клець

**Посібник до вивчення дисципліни
«Історія Великої Британії»**

Редактор Д.І. Вергазова
Техредактор Т.І. Севост'янова
Коректор О.В. Бец

Підписано до друку 30.03.2018. Формат 60x84/16. Папір друкарський.
Друк плоский. Ум. друк. арк. 2,3. Ум. фарбовідб. 2,3. Обл.-вид. арк. 2,8.
Тираж 20 пр. Зам. № .

РВВ ДНУ, просп. Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49010.
ПП «Ліра ЛТД», вул. Наукова, 5, м. Дніпро, 49107.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 6042 від 26.02.2018 р.

© Клець В.К., 2018

ВСТУП

Історія Великої Британії доволі тривала та своєрідна. Її початок сягає прадавніх часів – уже в VIII ст. до н.е. Британські острови почали заселяти кельтські племена. У I ст. н.е. Британія стала об'єктом римського завоювання, панування римлян тривало до кінця IV ст., відтак почалося вторгнення англо-саксонських племен. Саме вони у V–VII ст. сформували перші державні утворення, які у 829 р. було об'єднано у єдину державу – Англію.

У 1066 р. на острови прийшли останні завойовники – нормандці на чолі з герцогом Вільгельмом. Протягом тисячоліття кордони держави розширилися, з часом до неї було приєднано Уельс, Шотландію й Ірландію. Цей процес відображено на британському прапорі поєднанням англійського хреста святого Георгія з шотландським хрестом святого Андрія й ірландським хрестом святого Патрика.

Уже у середні віки Англія стала однією з провідних країн Європи і світу, зберігаючи цей статус і натеper.

Курс «Історія Великої Британії» являє собою один із нормативних курсів для підготовки магістрів-філологів, що вивчають англійську мову та літературу. Цілком обґрунтованою є думка, що магістри-філологи мають опанувати не тільки мову та літературу іншого народу, а і його історію як невід'ємний чинник розвитку держави.

Даний посібник призначений допомогти у вивченні тем, стосовних історії сучасної Великої Британії, тобто періоду після закінчення Другої світової війни, й особливостей політичної системи сучасної Великої Британії.

Для повнішого опанування матеріалу в посібнику запропоновано список додаткової літератури та додатки.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУЧАСНОЇ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

- ❖ Особливості Британської конституції.
- ❖ Система органів влади Великої Британії.
- ❖ Партійна система.
- ❖ Особливості адміністративного устрою.

Особливості Британської конституції

Велика Британія – дуже непересічна країна. Майже тисячу років, починаючи з 1066 р., на її землю не ступала нога завойовника, саме в Англії було створено один із перших парламентів у світі, вона стала батьківщиною особливої системи загального права та права справедливості, ще в період середньовіччя тут почали діяти суди присяжних. Протягом тривалого часу адміністративна та правова системи Англії не зазнавали впливу з боку інших держав, натомість вона впливала на процес створення та розвитку цих систем в інших державах світу. Тривалий час Англія, відтак Велика Британія, була найбільшою метрополією у світі.

Однією з найспецифічніших рис політичної системи Великої Британії є її конституція. Дуже поширена думка про те, що у Великій Британії вона відсутня, але це не так. Британський конституціоналізм – дуже своєрідне явище, тут відсутній основний закон у вигляді єдиного писаного нормативно-правового акта. Тобто конституція у Великої Британії є, але вона дуже специфічна – у ній уміщено писані (прийняті парламентом) та неписані акти (судові й адміністративні прецеденти, конституційні звичаї та ін.).

Загалом можна виокремити чотири групи джерел Британської конституції: статути, судові й адміністративні прецеденти, конституційні звичаї та доктринальні джерела.

Під **статутним правом** розуміють акти парламентів, прийняті з питань конституційного права починаючи з 1215 р. Відлік ведуть від дати підписання Великої хартії вольностей. При цьому не всі акти парламенту визнають частинами Конституції. До конституційних відносять акти, які регулюють такі питання:

а) структура, повноваження та принципи взаємовідносин палат парламенту (наприклад, закони про парламент 1911 та 1949 рр., Акт про перів 1963 р., Акт про палату лордів 1999 р., Акт про палату обшин 1978 р. та ін.);

б) правовий статус особи (Велика хартія вольностей (Magna Charta Libertatum) 1215 р., Хабеас корпус акт (Habeas Corpus Act) 1679 р., Білль про права 1689 р. та ін., положення яких, правда, мають переважно історичний характер);

в) виборче право (численні акти про народне представництво 1949, 1969, 1974, 1983 рр. та ін.);

г) статус монарха (Акт про престолонаслідування 1701 р.);

г) організація території та місцевого самоврядування (акти про місцеве управління 1972, 1985, 1994 рр. та ін., акт про об'єднання з Шотландією 1706 р., акти про самоуправління в Шотландії й Уельсі 1999 р.).

Подібних актів на сьогодні нараховують більше 40. Крім того, конституційні норми закріплено в статутах, що регламентують конституційні відносини поряд з іншими, які належать до предмета регулювання інших галузей права. Так, наприклад, в актах про міністрів Корони 1937, 1964 та 1975 рр., окрім конституційно-правових норм, зафіксовано положення, стосовні адміністративного права. Конституційні норми можуть бути уміщені і в актах делегованого законодавства. Загалом для статутного конституційного права характерна фрагментарність, хоча кількість його джерел постійно збільшується.

Прецедентне право. В англо-саксонській системі права передбачено, що суди не тільки застосовують, а й створюють норми права, тобто правил, зафіксованих у судових рішеннях, мають дотримуватися в подальшому. У цьому разі йдеться про сукупність судових рішень із конституційних питань. Тривалий час (до кінця XIX ст.) прецедентне право умовно поділяли на загальне право та право справедливості. Загальне право створювали королівські Вестмінстерські суди, а право справедливості – суд лорда-канцлера з метою доповнити, а інколи й переглянути систему загального права. Обов'язкові прецеденти створюють не усі суди, а тільки так звані високі (Верховний суд і палата лордів).

Сфера дії прецедентів у конституційному праві Великої Британії доволі обмежена. За ними вирішують питання, стосовні переважно привілеїв Корони. Історично прецедентному праву належить значна роль у формуванні Британської конституції, але судові рішення з часом набули статутного оформлення.

Конституційні звичаї, які переважно називають угодами, відіграють значно більшу роль, порівняно з прецедентами, регулюючи особливо важливі питання державного життя. Наприклад, за звичаєм монарх не може не підписати акт, прийнятий обома палатами парламенту. Крім того, угоди регулюють такі важливі питання, як формування уряду лідером партії, що здобула перемогу на парламентських виборах, колективна й індивідуальна відповідальність міністрів, процедури скликання законодавчого органу та розпуску палати общин, здійснення державного керування Короною тільки за згодою Кабінету, навіть саме існування останнього.

Конституційні угоди являють собою досить своєрідне джерело Британської конституції. З одного боку, вони реально діють як важлива ланка правової системи, без якої остання не може існувати, з іншого – їх не визнають суди, тобто порушення угод не спричиняє юридичної відповідальності. Водночас їх недотримання може призвести до серйозних політичних наслідків.

Доктринальні джерела – специфічний елемент неписаної частини Британської конституції, що становлять думки відомих вчених у галузі конституційного права. До них звертаються у разі виявлення прогалини, спричиненої відсутністю статуту, прецедента або звичаю, які б регулювали певні відносини.

У ХХ ст. суди помітно активізували використання доктринальних джерел. Судові рішення, у яких обґрунтовано ту чи іншу позицію, нерідко містять посилання навіть на газетні публікації.

Співвідношення писаної та неписаної частин Британської конституції зумовлене історичними причинами: спочатку саме прецеденти та конституційні угоди становили її основу та визначали своєрідність її форми. У ХХ ст. збільшилася кількість джерел статутного права і багато неписаних норм було замінено законами. Утім і до сьогодні регулювання конституційних питань не має всеосяжного, систематизованого та деталізованого характеру. Так, посаду прем'єр-міністра встановлюють непрямо, оскільки її згадують у єдиному статуті – Акті про міністрів Корони 1937 р. у контексті визначення розміру міністерської зарплатні. Водночас там нічого не зазначено ані про статус міністрів, прем'єр-міністра, ані про його взаємовідносини з членами уряду й іншими державними органами. Ці питання регулюють тільки з огляду на звичаї.

Система органів влади Великої Британії

Великобританія – конституційна монархія, тобто *головою держави* є монарх. Однак за час майже тисячолітнього існування (з невеликою перервою між 1649 та 1660 рр., коли країну було проголошено республікою) монархія поступово втратила колишню силу.

У країні діє кастильська система престолонаслідування, відповідно до якої королівський трон передають за спадком старшому із синів колишнього монарха, а за відсутності синів – старшій дочці. Спадкоємець престолу має титул принца Уельського.

Нині царююча королева Єлизавета II належить до Ганноверської (з 1917 р. Віндзорської) династії. Вона – 40-й британський монарх з моменту завоювання Британії нормандцями (1066). Її батько, Георг VI, був останнім з англійських королів, кому було надано титул імператора. Зараз королева очолює Співдружність, до якої входить близько 50 держав, з яких 16 (у тому числі Канада, Австралія, Нова Зеландія) визнають її головою держави. Вона призначає до цих країн генерал-губернаторів, які діють від її імені. Співдружність – це своєрідна економіко-правова форма зв'язку Великобританії з її колишніми колоніями. Престол Єлизавета II посідає з 1952 р. У 2016 р. королева встановила рекорд перебування на троні (попередній рекорд належав королеві Вікторії, яка правила країною з 1837 по 1901 р.). Рекордсменом уже давно є і принц Чарлз, який народився у 1948 р. Жоден принц Уельській за всю історію Англії (Великої Британії) не залишався спадкоємцем у такому віці.

Як і будь-який інший монарх в умовах конституційної монархії, королева «царює, але не керує», хоча формально має багато повноважень. Останні існують у формі королівських прерогатив, тобто виключних прав, які не виходять від парламенту. Їх можна поділити на персональні та політичні.

Персональні прерогативи:

- а) право на атрибути монаршої влади (корона, мантия, трон, скипетр і держава, титул);
- б) право на утримання (сума постійно збільшується);
- в) право мати королівський двір.

Політичні прерогативи формально дуже численні та серйозні, але на практиці монарх не використовує їх самостійно. Вони діють здебільшого лише номінально, тому їх називають «повноваженнями, що сплять».

1. Права, стосовні взаємовідносин із парламентом:

а) право бути членом цього органу. Утім монарх не може бути присутнім на засіданнях парламенту без спеціального запрошення. З цього правила встановлено єдиний виняток, зумовлений ще однією королівською прерогативою: кожного року саме монарх відкриває чергову сесію парламенту, виступаючи на спільному засіданні палат з промовою, підготовленою для нього прем'єр-міністром. Формально тільки в цей час парламент засідає у повному складі, і монарх проголошує програму, з якою уряд виходить на чергову парламентську сесію;

б) право підписувати прийняті парламентом закони. Їх підписують у старому формулюванні, затвердженому ще з часів нормандського завоювання: «*La Reune ainsi vault*» – «Так бажає король (королева)». З цією прерогативою пов'язана ще одна – право королівського вето, яке формально має абсолютний характер, але з 1707 р. не використовуване;

в) право розпуску нижньої палати парламенту – палати общин.

2. Право призначати прем'єр-міністра. Фактично ним стає лідер партії, яка здобула перемогу на парламентських виборах. Проте інколи виникають доволі складні ситуації, і саме слово монарха може стати вирішальним. Так, у 1957 і 1963 рр. у керівництві Консервативної партії, яка перемогла на виборах, не було єдності, унаслідок чого воно не змогло висунути узгоджену кандидатуру на посаду прем'єр-міністра. Вирішальне слово було сказане монархом: у 1957 р. Єлизавета II підтримала Г. Макміллана, у 1963 р. – А. Дугласа-Х'юма. У 1974 р. завдяки позиції королеви було сформовано лейбористський уряд В. Вільсона, хоча явної переваги ця партія не мала. Подібна ситуація склалася і в 2017 р., коли формування уряду було доручено лідеру Консервативної партії Т. Мей.

Утворений уряд діє від імені Корони, тобто має назву не «уряду Великої Британії», а «уряду Його (або Її) Величності».

3. Право здійснювати судові повноваження. Від імені монарха оголошують амністію та помилування, призначають суддів, порушують і ведуть усі кримінальні справи.

4. Право бути головнокомандувачем збройних сил Великої Британії. Монарх призначає вищих посадових осіб в армії, присвоює військові звання, нагороджує знаками відзнаки. Крім того, тільки він дарує дворянські титули (зазвичай один раз на рік – на власний день народження).

5. Право бути головою Співдружності, очолюваної Великою Британією, що визначає насамперед зовнішньополітичні повноваження монарха.

6. Специфічне право бути головою англіканської та пресвітеріанської церкви і призначати єпископів.

Утім усі акти, які виходять від монарха, підлягають контрасигнації прем'єр-міністра або відповідального міністра. Тобто відповідно до конституційного звичаю монарх не може підписувати жодного акта без згоди прем'єр-міністра.

Інститут монархії у Великобританії зберігають як символ єдності нації, спадкоємності в її розвитку, гарант стабільності у суспільстві.

Законодавчу владу здійснює парламент, який утворюють палата лордів, палата общин і монарх. Провідна роль належить палаті общин (House of Commons), повна й офіційна назва якої – Поважні общини Об'єднаного королівства Великої Британії та Північної Ірландії, що зібралися в Парламенті. Це виборний орган, до якого входить 650 депутатів (чисельність парламенту періодично незначно змінюється; останні вибори проходили у червні 2017 р.), яких обирають на 5 років за мажоритарною системою відносної більшості прямим і таємним голосуванням на засадах загального виборчого права. Однак доволі часто в історії Великої Британії відбувалися позачергові вибори, тобто члени палати общин виконували владні обов'язки менше ніж 5 років. Це зумовлено, по-перше, правом британського парламенту на «парламентський суверенітет», тобто на прийняття самостійних рішень, які ніхто не може оскаржити, і, по-друге, тим, що позачергові вибори становлять один із методів партійної боротьби за владу.

До палати лордів (House of Lords; повна й офіційна назва – Поважні лорди, духовні та світські Об'єднаного королівства Великої Британії та Північної Ірландії, що зібралися в Парламенті) більше 700 років входили вищі чини церкви (26 духовних перів), спадкові пери (близько 800) та довічні. Згідно з Актом про палату лордів, прийнятим 27 жовтня 1999 р., склад палати змінився. У ньому залишилися духовні та довічні пери, кількість яких постійно змінюється: у 1994 р. – 448, у 1999 р. – 507, на початку 2005 р. – близько 500, на початку 2017 р. – 692. Спадкові ж пери втратили право бути членами палати лордів за спадком. Зараз з їх числа до палати лордів обирають 92 пери, які перебувають там довічно, довибори проводять тільки у разі виникнення вакансії. Водночас вони отримали право претендувати на місце в палаті общин, не відмовляючись при цьому від власних титулів, як раніше. Повноваження палати лордів значно менші за повноваження палати общин. Вони були суттєво обмежені парламентськими актами 1911 та 1949 рр. Основною функцією палати лордів є розгляд проектів, поданих палатою общин, і внесення поправок до них (при цьому фінансові законопроекти палата лордів не розглядає зовсім). З 1949 р. за палатою лордів збереглося лише так зване право відкладального вето, тобто короткого відтермінування прийнятого палатою общин законопроекту, у той час як раніше вони могли зовсім відкинути будь-який подібний законопроект. Крім того, палата лордів виконує функцію вищої судової інстанції країни.

Вищу виконавчу владу покладено на Кабінет Міністрів (уряд), який і здійснює розробку національної політики в усіх сферах.

Уряд має досить своєрідну структуру. Склад Кабінету (власне уряду) й офіційного уряду не збігається. Кабінет існує завдяки конституційному звичаю. Міністри, які очолюють найважливіші міністерства, стають його членами. До нього входять прем'єр-міністр і 20–22 особи – лорд-канцлер, канцлер скарбниці, державні секретарі внутрішніх справ, оборони, міністри без портфеля. Склад Кабінету неоднорідний. Ті, що мають довіру прем'єр-міністра (3–5 осіб), входять до так званого «внутрішнього кабінету». Прийняті ними рішення (Кабінет у повному складі збирається дуже рідко) оформлюють потім як рішення Кабінету. У разі необхідності кількісний і персональний склад «внутрішнього кабінету» може бути змінений на розсуд прем'єр-міністра.

Уряд формує партія, яка здобула перемогу на виборах до палати общин. Монарх призначає прем'єр-міністра, відтак за його поданням – міністрів. Усі вони є депутати парламенту – загалом близько 100 осіб. Уряд утворюють 4 групи міністрів.

1. Голови окремих міністерств. Деякі з них входять до складу Кабінету.
2. Міністри без портфеля та члени уряду, які обіймають різноманітні традиційні посади (наприклад, лорд-голова ради, лорд-хоронитель печатки та ін.). У кожному конкретному уряді на них покладають які-небудь особливі функції, хоча за деякими посадами закріплено певні напрями діяльності. Наприклад, канцлер герцогства Ланкастерського відповідальний за розвиток мистецтва, бібліотечної та музейної справи, головний скарбничий – за координацію інформаційної діяльності, а лорд-голова ради і лорд-хоронитель печатки курирують Департамент державної служби та відомства зі справ Співдружності відповідно.
3. Державні міністри – це заступники міністрів найбільших міністерств.
4. Так звані молодші міністри – парламентські секретарі, призначувані для забезпечення зв'язків міністрів із парламентом.

Після перемоги на виборах 2010 р. уряд був сформований Консервативною партією, з липня 2016 р. його очолила новий лідер партії Тереза Мері Мей. Вона є 76-й прем'єр-міністр Великої Британії і 2-га жінка на цій посаді. У 1997 р. її вперше було обрано до парламенту. З 2010 р. вона обіймала посади міністра внутрішніх справ і міністра зі справ жінок та рівноправ'я, з 2003 р. – декілька посад у «тіньовому кабінеті» – міністр транспорту, міністр продовольства й екології, міністр культури, ЗМІ та спорту, міністр праці та пенсій, тіньовий лідер палати общин.

Особливістю політичної системи Великобританії є наявність так званого «тіньового кабінету», утворюваного опозиційною партією, яку, до речі, офіційно називають «опозицією Його (або Її) Величності». Він має таку саму структуру, як і офіційний Кабінет, імітує та контролює діяльність уряду і в будь-який момент готовий замінити його.

Партійна система

У Великобританії існує багатопартійна система. Перші партії з'явилися після Англійської революції у XVII ст. Це були своєрідні партійні клуби у межах парламенту – вігі та торі. У XIX ст. вони перетворилися на Ліберальну та Консервативну партії відповідно. Саме між ними точилася боротьба за владу до 20-х рр. XX ст., коли Ліберальну партію з провідних позицій посунула Лейбористська. З тих часів саме Лейбористська та Консервативна партії є провідні у країні.

Консервативну і Юніоністську партію (до 2005 р. – Консервативну) (**Conservative and Unionist Party**) організаційно було оформлено в 1867 р. Після Другої світової війни була при владі в 1951–1964, 1970–1974, 1979–1997 рр. та з 2010 р. до сьогодні. Найвидатнішими її лідерами в цей час були У. Черчилль, М. Тетчер. Під час перебування при владі партія тримала курс на здійснення соціальних та економічних реформ, включно з децентралізацією та приватизацією економіки. З кінця 1970-х рр. партія відстоює проведення неоконсервативної політики, яка передбачає втручання держави в регулювання економічних і соціальних процесів, але «в розумних межах». У зовнішньополітичному плані для консерваторів характерний загальнонаївський підхід до вирішення міжнародних проблем. Партія поділяє концепції «ядерного стримування», виступає за збереження «особливих відносин» із США. Лідером партії з 2016 р. є Тереза Мей (Theresa May).

Лейбористську партію (Labor (Labour) Party) офіційно було засновано в 1906 р. Партія об'єднує колективних (профспілки та кооперативні товариства) та індивідуальних членів. Із самого початку діяльності партія позиціонувала себе як марксистська. Після Другої світової війни партія була при владі в 1945–1951, 1964–1970, 1974–1979, 1997–2010 рр. Найвидатнішими її лідерами у той час були К. Еттли, Г. Вільсон, Е. Блер. Ідеологічною основою партії тривалий час був принцип «демократичного соціалізму». З 1995 р., коли лідером партії став Е. Блер, вона поступово відмовляється від «соціалістичних» атрибутів минулого, в економічній політиці схиляється до концепції змішаної економіки. Тому під час перебування при владі партія здійснювала широку програму націоналізації металургійної, вугільної, газової промисловості, автомобільного транспорту. Було створено безкоштовну систему охорони здоров'я, реалізовано програми державного житлового будівництва та ін. Партія до 2013 р. входила до Соцінтерну, секретаріат якого розташований у Лондоні, пізніше стала спостерігачем. Лідером партії є Джеремі Корбін (Jeremy Corbin).

Партію ліберальних демократів (Liberal Democrats) було сформовано в 1988 р. у результаті злиття Ліберальної та Соціал-демократичної партій, які з 1981 р. виступали на політичній арені в альянсі. Політична платформа ліберальних демократів центристська, багато в чому компромісна (між двома основними партіями). Лідером партії є Тім Фаррон (Tim Farron).

Інші партії не такі впливові та численні: Демократична юніоністська партія Північної Ірландії (Democratic Unionist Party (Northern Ireland); лідер – Арлін Фостер (Arliene Foster)), Партія «зелених» Англії та Уельсу (Green Party of England and Wales; лідери – Керолайн Лукас (Caroline Lukas) та Джонатан Бартлі (Jonathan Bartley)), Партія Уельсу (Party of Wales; лідер – Ліанн Вуд (Leanne Wood)), Шотландська національна партія (Scottish National Party; лідер – Нікола Старджен (Nicola Sturgeon)), Шінн Фейн (Sinn Fein, була створена як політичне крило Ірландської республіканської армії; лідер Джеррі Адамс (Gerry Adams)), Соціал-демократична і лейбористська партія Північної Ірландії (Social Democratic and Labor Party (Northern Ireland); лідер – Колум Іствуд (Colum Eastwood)), Ольстерська юніоністська партія (Ulster Unionist Party; лідер – Майк Несбіт (Mike Nesbitt)) та ін.

За результатами останніх виборів у червні 2017 р. місця в парламенті серед партій розподілено у такий спосіб: Консервативна партія – 318 місць, Лейбористська – 262, Шотландська національна – 35, Лібер-демократична – 12, Демократична юніоністська партія – 10, Шін Фейн – 7, Партія Уельсу – 4, Партія «зелених» – 1.

Особливості адміністративного устрою

Велику Британію можна вважати унітарною державою з деякими особливостями. Вона включає в себе чотири історико-географічні області – Англію, Уельс, Шотландію та Північну Ірландію. Кожна з цих складових частин має власну, офіційно обмежену територію, національні, мовні особливості, культуру, історичну долю, адміністративно-територіальний устрій і судову систему.

Що стосується органів управління, то їх до 1972 р. мала тільки Північна Ірландія: парламент (Стормонт) та уряд. Тож до 1999 р. Англія, Шотландія, Уельс і Північна Ірландія власних органів управління не мали. Існували єдині британський парламент, уряд і монарх.

З часом ситуація змінилася. У Північній Ірландії (травень 1998 р.), Шотландії та Уельсі (квітень 1999 р.) було проведено референдуми щодо заснування власних парламентів поряд із загальнобританським. Отже, на сьогодні діє 4 парламенти: загальнобританський, Північноірландська асамблея, Валійська асамблея (вперше в історії), Шотландський парламент (до цього був розпущений ще в 1707 р.). Вони наділені обмеженими повноваженнями, стосовними здебільшого внутрішніх справ: освіти, соціального захисту, транспорту, охорони здоров'я, охорони довкілля та ін. Питаннями загальної економічної політики, оборони та зовнішньої політики опікується загальнобританський парламент. З огляду на ці умови наприкінці ХХ ст. тогочасний лідер Консервативної партії У. Хейг запропонував створити англійський парламент без представників Уельсу, Шотландії та Північної Ірландії. А втім Англія власного окремого парламенту не має й досі, оскільки в парламенті Великої Британії близько 80% депутатів представляють саме її, тобто фактично загальнобританський парламент є в той самий час і англійський.

Доволі часто змінюється адміністративно-територіальний поділ частин Великої Британії. У 1972 р. було прийнято Акт про місцеве управління, який впроваджував систему адміністративно-територіального поділу Англії та Уельсу, через рік подібний акт прийняли стосовно Шотландії. Останні зміни щодо Англії було внесено у липні 1985 р., а у 1994 р. було ухвалено нові акти про місцеве управління для Шотландії та Уельсу. Зараз Англію поділено на 36 метрополітенських регіонів, 56 унітарних одиниць, 27 об'єднаних графств, 32 райони Великого Лондона та Сіті, Уельс – на 22 унітарні одиниці, Північну Ірландію – на 5 невеликих міст, 4 регіони, 2 великих міста, Шотландію – на 32 території, включно з 3 острівними (Шетландські, Оркнейські та Гебридські острови).

Найнижчою структурою місцевого управління є приходи (в Уельсі – громади), загалом їх нараховують більше 11 тисяч. Владу на місцях здійснюють ради. Ради усіх рівнів формують через прямі вибори терміном на 4 роки, включаючи голову і радників. Голову обирають на щорічних зборах з числа радників, склад радників кожного року оновлюється на третину. Вони керують поліцією, пожежними та дорожніми службами, музеями, соціальними службами й органами піклування про людей похилого віку.

Специфіка Великої Британії також полягає в тому, що Лондон – чи не єдина столиця у світі, де немає мера та міської ради. Керування тут здійснюють тільки на рівні районів міста – 32 райони та Сіті (діловий центр міста).

Особливий статус мають острови Протоки й острів Мен. Острови Протоки розташовані у протоці Ла-Манш, безпосередньо поряд із Францією (їх також називають Нормандськими островами), і включають 6 дрібних островів – Джерсі, Гернсі, Херм, Сарк, Олдерні та Джетоу. Острів Мен розташований між Великою Британією та Ірландією.

Ці острови мають власні законодавчі органи (штати (Джерсі і Гернсі), законодавчі збори, Тінвальд (Мен)), виконавчі органи, судову систему. Однак їх суверенітет обмежений тим, що усі прийняті закони набувають чинності тільки після отримання королівської санкції. Крім того, оборону, стабільність положення та представництво в міжнародних відносинах забезпечує уряд Великої Британії. Монарха тут представляють лейтенант-губернатори.

Зовсім інший статус мають залежні території – колишні колонії Великої Британії (Ангілья, Бермудські острови, Британські індійсько-океанські території, Британські Віргінські острови, Кайманови, Фолклендські острови, Гібралтар, острів Монтсеррат, острів Святої Олени, острови Теркс і Кайкос, острів Піткерн). Не будучи суверенними державами, вони володіють дуже великою автономією: мають власні парламенти, органи управління, а деякі – навіть власну валюту.

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

- ❖ Велика Британія після Другої світової війни. Реформи лейбористів.
- ❖ Партійна боротьба у 50–60-х рр. ХХ ст.
- ❖ Назрівання неоконсервативного перевороту.
- ❖ Британський неоконсерватизм і його особливості. М. Тетчер.
- ❖ Еволюція британського лейборизму. Е. Блер.
- ❖ Соціально-економічний і політичний розвиток Великої Британії на початку ХХІ ст.

Велика Британія після Другої світової війни. Реформи лейбористів

Велика Британія відіграла значну роль у здобутті перемоги над нацистською Німеччиною та її союзниками в роки Другої світової війни. Країна змогла відстояти власну незалежність і територіальну цілісність у 1940–1941 рр., вона стала одним із засновників і активних учасників антигітлерівської коаліції, збройні сили Великої Британії взяли безпосередню участь у збройній боротьбі на різних континентах. Великий авторитет за вдалу політику в роки війни здобув прем'єр-міністр У. Черчілль.

Утім наслідки війни для Великої Британії не можна вважати однозначними. Країна зазнала великих втрат за роки Другої світової війни: загинув і зник без вісті нараховували 300 тис. чоловік (у 4 рази більше, ніж у Першу світову війну), матеріальні збитки становили 8,5 млрд ф. ст., державний борг у 1945 р. – 21 млрд ф. ст., особливо зростав зовнішній борг – 3355 млн ф. ст. На ринках Британської імперії, на світовому ринку Велика Британія здавала свої позиції США.

Водночас Велика Британія була країною-переможцем, однією з провідних держав антигітлерівської коаліції. Відчуття перемоги викликало сильне прагнення до прогресивних змін у англійського населення та до національного визволення у народів Британської імперії. У. Черчілль охарактеризував підсумки Другої світової війни словами «тріумф і трагедія».

Наприкінці війни зростає політичний вплив Лейбористської партії (вона об'єднувала більше 3 млн членів). Навесні 1945 р. керівництво лейбористів обнародувало програму післявоєнних перетворень – маніфест «Лицем до майбутнього» (автори – К. Етлі, Е. Бевін, Ф. Моррісон). Маніфест носив радикальний характер. Зокрема, у ньому йшлося про те, що Лейбористська партія «є соціалістична партія і пишається цим». Її кінцева мета – створення «Соціалістичної співдружності Великої Британії», найкращий шлях до якого – плавна та поступова еволюція в межах «змішаної економіки», а саме підвищення в ній питомої ваги державної власності. З огляду на це центральним пунктом програми стала націоналізація галузей, які «дозріли для передачі у суспільну власність»: вугледобувної, газової, електроенергетичної промисловості, залізничного транспорту й Англійського банку.

Програма також передбачала широкі заходи у соціальній сфері: удосконалення системи охорони здоров'я і соціального страхування, розгортання житлового будівництва за участі держави, покращення системи народної освіти. Реалізація цих заходів мала забезпечити «високий і зростаючий життєвий рівень». Непересічне значення мав заклик до збереження союзу між Великобританією, США та СРСР.

Консерватори, упевнені в популярності У. Черчілля, не запропонували власної програми. Як пізніше підкреслювали англійські історики, «у їхньому арсеналі була лише фотокартка Черчілля».

5 липня 1945 р. відбулися вибори: консерватори набрали 10 млн голосів (40%), що надало їм 209 депутатських місць; лейбористи – 12 млн (48,3%) – 393 депутатських місця (вперше вони завоювали абсолютну більшість); ліберали – 2,2 млн голосів – 12 місць; 2 мандати отримали комуністи. Через три тижні було сформовано третій лейбористський уряд: прем'єр-міністр К. Етлі, його заступник – Г. Моррісон, міністр закордонних справ – Е. Бевін.

У перші післявоєнні роки для країни були характерні швидкі темпи економічного розвитку (у середньому 6% на рік), і до кінця 1947 р. їй вдалося досягти передвоєнного рівня. Цьому сприяла тогочасна економічна кон'юнктура: оновлення капіталу в нових галузях промисловості – хімічній, електротехнічній, авіа- й автомобілебудівній та ін., збільшення виробництва продукції експортних галузей. Сприяла також політика лейбористів, спрямована на розширення державного сектора. У 1945 р. було націоналізовано Англійський банк, у 1946 р. – вугледобувну промисловість, у серпні 1947 р. – залізничний транспорт та електроенергетику, у 1948 р. – газову промисловість. Крім того, було націоналізовано внутрішній водний транспорт, частину автомобільних перевезень, ряд авіакомпаній, значну частку радіо- і телекомунікацій. При цьому власники націоналізованих підприємств отримували викуп від уряду (загалом на суму близько 2,5 млрд ф. ст.).

Перехід промислової інфраструктури до держави визначив перекладення значної частини витрат на казну, що спричинило необхідність збільшення податків.

Проведення націоналізації підтримувала Консервативна партія. Серйозний опір спричинив тільки проект націоналізації металургійної промисловості, оскільки вона не була збитковою. У жовтні 1948 р. проект було винесено на розгляд палати общин, але палата лордів наклала на нього вето. І тільки 24 жовтня 1949 р. у результаті напруженої боротьби цей проект став законом, але чинності набув лише 15 лютого 1951 р.

Паралельно з націоналізацією здійснили ряд заходів із розширення системи державного регулювання економіки. Курс уряду сприяв концентрації виробництва і капіталу: монополіям роздавали воєнні замовлення, уряд фінансував програми розвитку та наукових досліджень, намагався регулювати імпорт, експорт товарів і вивіз капіталу.

У 1947 р. було утворено консультативну раду економічного планування і прийнято закон про контроль над зайнятістю, який надавав уряду широкі права з регулювання ринку робочої сили.

Отже, тогочасній Англії були притаманні зміцнення і розвиток державного сектора економіки і державно-монополістичного регулювання приватнокапіталістичного господарства. Новоутворена система державно-монополістичних відносин проіснувала у такому вигляді три десятиліття. До особливостей британської моделі ДМК належать: 1) наявність великого і потужного державного сектора економіки – у різні роки він становив від 1/5 до 1/4 усієї економіки; 2) велика роль держави в регулюванні соціальних процесів.

У 1945–48 рр. було впроваджено нову систему соціального страхування, яка передбачала виплату державної допомоги у зв'язку з безробіттям, хворобою, втратою працездатності, на народження та виховання дитини, пенсії за віком, вдовам, інвалідам з дитинства та допомогу на похорони. Система соціального страхування охопила більше 23 млн чоловік.

У 1946 р. було прийнято закон про створення національної служби охорони здоров'я, за яким вперше впроваджували принцип державної безкоштовної медичної допомоги населенню. Щоправда, з 1949 р. ввели плату за виписування рецептів, пізніше до розряду платних було віднесено послуги деяких спеціалістів (дантисти, офтальмологи). Утім загалом державна організація охорони здоров'я в Англії стала чи не найбільш передовою серед усіх розвинутих країн Заходу. Намагалися вирішити і житлову проблему – до кінця 1948 р. було побудовано 852 тис. одноквартирних будинків. Було певною мірою удосконалено систему народної освіти.

Реалізація соціально-економічних програм потребувала значних витрат. Джерелами були підвищені податки, позика в американських банкірів у 1946 р. (але на не вигідних умовах), позика з Канади, пізніше – план Маршалла, але все це призводило до посилення фінансової залежності від США. З весни 1949 р. фінансові труднощі посилювалися. У цих умовах міністр фінансів С. Кріппс звернувся до політики жорсткої економії, одним з елементів якої стала політика «заморожування» заробітної плати. Однак успіхів вона не принесла і 19 вересня 1949 р. фунт стерлінгів було девальвовано на 30,5% – з 4,03 дол. за 1 фунт до 2,8 дол.

Фінансово-економічні труднощі, які виникли наприкінці 40-х рр., лідери лейбористів пояснювали дуже швидкими темпами проводжуваних реформ. У 1948 р. відбувся поворот в урядовій політиці реформ. Уряд оголосив про необхідність «зробити перепочинок» для того щоб «консолідувати досягнуте».

В опублікованих у 1949 р. передвиборних документах лейбористів принцип націоналізації не підлягав сумнівам, але конкретні заходи у цьому напрямку було зведено лише до передачі державі частини харчової промисловості та виробництва цементу, а соціальну програму було обмежено, по суті, закликком виробляти більше, не вимагаючи підвищення заробітної плати.

Політика лейбористів після війни привела до послаблення страйкового руху: у 1946–51 рр. у страйках і локаутах було втрачено 12,7 млн людино-днів, тоді як відразу після Першої світової війни – більше 180 млн. Водночас активізувалася боротьба між правим і лівим крилом Лейбористської партії. У 1947 р. група лівих лейбористських депутатів видала маніфест «Тримайся вліво!», у якому було вміщено вимогу рішучої демократизації внутрішньо-та зовнішньополітичного курсу. У 1948 р. на конференції партії виконком поставив вимогу припинити діяльність «організованої опозиції партії» і пригрозив найактивнішим критикам виключенням, а наприкінці 1948 – на початку 1949 рр. виключив ряд лівих депутатів з партії. Внутрішньопартійна боротьба напередодні чергових виборів не могла забезпечити прибічникам К. Еттли ані бажаної єдності партії, ані підтримки широких мас виборців, хоча вони й не відмовляли йому в довірі.

23 квітня 1950 р. відбулися чергові вибори. Лейбористи отримали 315 депутатських місць і зберегли лідерство, втративши при цьому 80 місць; консерватори отримали 297 місць (додали 90). З урахуванням депутатів від дрібних партій, які пристали до опозиції, лейбористська більшість становила лише 6 голосів і стала дуже нестійкою. Це призвело до того, що 4-й лейбористський уряд проіснував лише півтора року. За цей час він приступив до націоналізації частини металургійних заводів. Водночас зростання державного боргу потребувало скорочення урядових витрат, і кабінет К. Еттли був вимушений ввести плату за деякі види медичного обслуговування і скоротити витрати на охорону здоров'я.

У 1951 р. після прийняття цього рішення подав у відставку міністр охорони здоров'я Е. Бівен, за ним – ще 2 міністри, у тому числі Г. Вільсон. Е. Бівен став визнаним лідером лівих. Утім їх сподівання на розкол партії й урядову кризу не справдилися.

Ураховуючи цю ситуацію і прагнучи використати атмосферу «холодної війни» для протидії зміцненню лівих настроїв, лейбористський уряд удався до проведення дострокових виборів. Вони відбулися 25 жовтня 1951 р.: за лейбористів проголосувало 13,9 млн виборців, за консерваторів – 13,7 млн, але консерватори отримали 321 депутатське місце, лейбористи – 295. На 13 років влада перейшла до консервативних кабінетів.

Партійна боротьба у 50–60-х рр. ХХ ст.

Уряд консерваторів у 1951 р. в останній раз очолив У. Черчілль. Він залишив чинними здійснені лейбористами реформи з розширення регулятивної ролі держави в економіці та соціальній сфері, визнавши їх «фактом, що здійснився». Це було важливо як доказ не кон'юнктурного, спричиненого лише труднощами післявоєнного періоду, а структурного, довготривалого характеру змін, що відбулися в господарчому механізмі, перетворення капіталістичного устрою на державно-монополістичний.

Проведені урядом У. Черчілля контрреформи не торкнулися суті цих змін, вони лише дещо обмежили їх масштаби. Починаючи з 1953 р. до приватних компаній на вигідних для їх власників умовах було передано 55 металургійних заводів і заводів вантажного автомобільного транспорту, націоналізованих лейбористами. На догоду приватним будівничим фірмам було скорочено державну програму будівництва муніципальних житлових будинків (на початку 50-х рр. співвідношення будівель, побудованих приватними фірмами і державою, становило 1:6, до кінця 50-х рр. – 1:2). Крім того, у 1957 р. скасували державний контроль над платою за житло і вона відразу зросла в середньому в 1,5 разу. Тоді ж було збільшено розмір внесків трудівників до фонду національної служби охорони здоров'я, зростала вартість платних медичних послуг.

50-ті рр. були періодом повільного, але стабільного зростання англійської економіки (невелике падіння виробництва на 3% відбулося лише у 1952 р.), загалом обсяг промислового виробництва до кінця 50-х рр. зріс на 18%. Водночас Велика Британія почала програвати економічне змагання не тільки США, а й іншим конкурентам, у першу чергу ФРН. Мали місце хронічний зовнішньоторговельний дефіцит і серйозні валютно-фінансові ускладнення, поєднані зі швидким зростанням військових витрат (37% державного бюджету).

Низькі темпи економічного зростання та політика уряду, що посилювала наслідки військових витрат, обмежувала імпорт сільськогосподарської продукції й обходила соціальні потреби, обумовили уповільнення зростання життєвого рівня населення країни. До середини 50-х рр. розмір реальної заробітної плати робітників усе ще був нижчим за довоєнний рівень.

З приходом до влади консерваторів активізувався робітничий рух. У середньому в 50-х рр. щорічно страйкувало не менше 0,5 млн робітників. Зростання масової боротьби та посилення бойових настроїв робітників свідчили про початок нового полівіння робітничого руху. У великих організаціях робітничого класу – тред-юніонах і лейбористській партії – цей процес виявився в нарощуванні опозиції до правого керівництва, що змусило лідера Лейбористської партії К. Еттли наприкінці 1955 р. залишити свою посаду. Новим лідером партії було обрано Х'ю Гейтскелла (також представник правого крила).

У квітні 1955 р. значно постарілого У. Черчілля змусили піти у відставку. Його місце зайняв Ентоні Іден, який мав репутацію «прогресивного консерватора», хоча й дотримувався попереднього курсу як внутрішньої, так і зовнішньої політики. У травні 1955 р. відбулися вибори, які підтвердили перевагу консерваторів: вони отримали 345 місць, лейбористи – 277 (на 18 менше, ніж було), ліберали – 8.

З діяльністю уряду Е. Ідена пов'язана участь Англії в англо-франко-ізраїльській агресії проти Єгипту у 1956 р., яка спричинила масову протидію всередині країни й об'єднала усі демократичні сили – у країні пройшла хвиля масових демонстрацій і мітингів протесту. Проти політики уряду виступило керівництво Лейбористської партії. Уперше у післявоєнній історії країни офіційна парламентська опозиція відмовилась підтримати розв'язану урядом війну.

Загострилися суперечки і в Консервативній партії. Наприкінці листопада 1956 р. Е. Іден відійшов від справ «за станом здоров'я», а з січня 1957 р. новим лідером партії та прем'єр-міністром став «поміркований консерватор» Гарольд Макміллан. Провал «суецької авантюри» посилив відцентрові тенденції в Співдружності та прискорив процес розпаду Британської колоніальної імперії.

Розвиток економіки наприкінці 50-х – на початку 60-х рр., як і раніше, відбувався повільно. Водночас активно розвивався державно-монополістичний капіталізм, що надавало уряду широкі можливості для регулювання соціально-економічної галузі. Якісно новим кроком у цьому напрямку було створення у 1962 р. Національної ради економічного розвитку (НРЕР) – напівурядової організації для розробки планів збалансованого та прискореного зростання економіки, які мали рекомендаційний характер. Тоді ж було прийнято перший такий план на період 1962–66 рр.

Державне регулювання економіки поєднувало надання багатомільйонних субсидій і податкових пільг крупним корпораціям з неухильним збільшенням частки надходжень до державного бюджету від прямого та непрямого оподаткування трудівників. У 50-х рр. середньорічне зростання цін становило 3%, у 60-х – 4% (найвищий рівень з усіх розвинутих країн Західної Європи). Водночас зростання номінальної заробітної плати становило в середньому 5% на рік, з 1961 р. уряд з огляду на боротьбу з інфляцією призупинив збільшення заробітної плати, а з 1962 р. обмежив її зростання на 2,5% на рік, унаслідок чого на початку 60-х рр. з новою силою спалахнула страйкова боротьба.

Значне місце у громадсько-політичному житті Великої Британії наприкінці 50-х рр. займала проблема відносин з іншими країнами Західної Європи. Після створення у 1957 р. шістьма європейськими державами ЄЕС (Європейського економічного співтовариства) Велика Британія спробувала протиставити йому створену нею у 1959 р. Європейську асоціацію вільної торгівлі (ЄАВТ), до якої увійшли Швеція, Норвегія, Данія, Швейцарія, Австрія і Португалія. Утім уже на початку 60-х рр. обсяг торгівлі Великої Британії з країнами Спільного ринку перевищив її товарообіг усередині ЄАВТ.

У 1961 р. кабінет Г. Макміллана офіційно оголосив про намір Великої Британії вступити до ЄЕС. Це рішення викликало широкі дискусії в країні, але зусиллями Франції Великобританії було відмовлено у прийнятті до Спільного ринку.

У жовтні 1959 р., скориставшись змінами у настроях виборців, зумовленими тимчасовим поживленням економіки, підвищенням життєвого рівня та певним покращенням міжнародної обстановки (особливо англо-радянських відносин після візиту Макміллана до Москви), консерватори провели дострокові вибори, на яких здобули чергову перемогу – 365 місць проти 258 у лейбористів.

Однак на початку 60-х рр. ситуація змінилася. Занепад виробництва, фінансові прорахунки, невдала спроба вступу до ЄЕС спричинили падіння авторитету уряду. Крім того, мали місце факти корумпованості деяких представників урядових кіл, зокрема міністра оборони Проф'юмо.

Для того щоб зберегти обличчя уряду, Г. Макміллан у 1963 р. пішов у відставку. Його наступником став Алекс Дуглас-Х'юм, родовитий аристократ, якому заради нової посади довелося відмовитись від титулу і залишити палату лордів.

У тому самому році змінився лідер і в Лейбористській партії. Три поразки на виборах загострили внутрішньопартійну боротьбу між правим і лівим крилом, особливо щодо 4-го пункту уставу, який проголошував однією з головних цілей партії усунування засобів виробництва. У 1963 р. лідер партії Х. Гейтскелл помер, відтак відбулися вибори нового лідера. Незважаючи на численну перевагу правих у складі парламентської фракції, їх кандидат Д. Браун зазнав поразки. Лідером було обрано прибічника «центру», колишнього оксфордського викладача економіки Гарольда Вільсона.

Г. Вільсону вдалося запобігти розколу Лейбористської партії. Його підтримала більшість як правих, так і лівих сил. Програма Г. Вільсона, з одного боку, декларувала непохитність соціалізму як кінцевої мети партії, а з іншого – закликала лейбористів уміло пристосовуватися до реальних змін епохи НТР. У 1963 р. на конференції партії було ухвалено створений під його керівництвом програмний документ «Лейборизм та наукова революція», який розглядали як проект наукового керування капіталістичною економікою для майбутнього лейбористського уряду. Із цим маніфестом Лейбористська партія у наступному році вступила у 4-ту за час перебування в опозиції виборчу кампанію.

15 жовтня 1964 р. відбулися вибори. Голоси поділилися практично нарівно, але лейбористи змогли здобути перемогу: консерватори – 12 млн голосів = 43,3% = 303 місця; лейбористи – 12,2 млн голосів = 44,1% = 317 місць; ліберали – 3,1 млн голосів = 9 місць. Г. Вільсон очолив 5-й лейбористський уряд, який точно відобразив співвідношення правої та лівої фракцій Лейбористської партії. У контексті наукового керування економікою у складі Кабінету з'явилися нові міністерські портфелі: міністр економіки – лідер правих лейбористів Д. Браун, міністр техніки – лідер лівих сил Ф. Казенс. Перша посада передбачала реальну владу, друга – здебільшого декларативну. Державні фінанси перейшли до нового канцлера скарбниці Дж. Каллагана, політичну орієнтацію якого можна визначити положенням «значно правіше центру».

В основу соціально-економічної політики лейбористських кабінетів 60-х рр. було покладено ідею Г. Вільсона про те, що НТР неодмінно приведе до перемоги соціалізму. Під керівництвом Г. Вільсона і Д. Брауна було складено і в 1965 р. прийнято «5-річний національний економічний план», який передбачав зростання виробництва в середньому на 5% на рік і ліквідацію на цій основі вже у 1966 р. дефіциту платіжного балансу країни з подальшим перевищенням прибутків над витратами. Для матеріального забезпечення плану у березні 1967 р. провели повторну націоналізацію чорної металургії, у результаті чого в руках держави опинилося 90% виробництва сталі в країні (підприємці отримали 580 млн ф. ст. компенсації). Водночас уряд не здійснив жодних кроків щодо обмеження вивозу капіталу з країни (щорічно вивозили в середньому 350 млн ф. ст.).

На початку діяльності уряд виконав низку передвиборних обіцянок у соціальній сфері. Уперше з часу створення національної служби охорони здоров'я було відмінено плату за виписування рецептів, дещо обмежено свавілля домовласників відносно квартиронаймачів, на 20% підвищено пенсії за віком, що загалом привело до зміцнення позицій лейбористів. На цій основі у березні 1966 р. вони провели дострокові вибори. Лейбористи отримали 47,9% голосів (другий після 1945 р. результат), консерватори – 41,9%, ліберали – 8,6%. Лейбористи отримали 363 місця (абсолютна більшість – 94 мандати).

Центральною внутрішньополітичною проблемою для кабінетів Г. Вільсона були відносини з профспілками. Взаєморозуміння з ними було ключовим фактором успіху економічної політики уряду. Першим кроком на цьому шляху стало підписання 16 грудня 1964 р. представниками уряду, підприємців і тред-юніонів «Декларації про наміри», за якою профспілки зобов'язувались відмовитись від «обмежувальної практики» (тобто від страйків), яка перешкоджала підвищенню ефективності виробництва, і звести вимоги підвищення заробітної плати до «розумних меж»; підприємці погоджувались не підвищувати ціни довільно. Для контролю над цією угодою було створено державне Національне управління з цін і прибутків.

Після перемоги на виборах 1966 р. уряд перейшов від «добровільного» обмеження зростання заробітної плати до примусового її заморожування. У червні 1966 р. було видано заборону на підвищення заробітної плати на 6 місяців, пізніше цей термін продовжили ще на рік. Одночасно було прийнято акт про ціни та прибутки, який розширяв правові можливості державного регулювання відносин праці та капіталу, зокрема передбачав передчасне повідомлення про страйки.

У цих умовах активізувалась діяльність робітничих лівих сил. Зокрема, 3 липня 1966 р. на знак незгоди з курсом уряду пішов у відставку Ф. Казенс. Урядову політику «цін і прибутків» у 1968 р. відхилила навіть конференція Лейбористської партії. Поразку силової політики «цін і прибутків» кабінет Г. Вільсона сприйняв як симптом глибокої кризи соціально-економічного курсу уряду, що засвідчували й інші фактори. Наприклад, у передвиборчій програмі серед пріоритетних напрямів економічного курсу значилася стабілізація фунта стерлінгів: Г. Вільсон критикував консервативну практику використання зовнішніх позик, несумісну з проведенням «незалежної політики». А втім у листопаді 1967 р. було проведено девальвацію національної валюти на 14,3% (з 2,8 до 2,4 дол. за 1 ф. ст.), оголошено про отримання у США та міжнародних банків величезної позики у 3 млрд ф. ст. На короткий час покращилась конкурентоспроможність англійських товарів, у 1968 р. обсяг промислового виробництва зріс на 5%. Однак середньорічні темпи зростання становили лише 2,3%. Загалом національний план економічного розвитку зазнав поразки.

У 1968 р. уряд відійшов від попередніх соціальних програм: було скорочено державні витрати на освіту і житлове будівництво, знову відновлено плату за виписування медичних рецептів, почато підвищення прямих і непрямих податків.

Життєвий рівень підвищувався, але за темпами зростання Велика Британія програвала вже не тільки США, а й більшості капіталістичних країн Європи. Не було вирішено і проблему зайнятості – безробітних у 1963 р. нараховували 340 тис. чоловік, а в 1967 р. – близько 700 тис.

Докорінний перегляд лейбористських позицій здійснив Г. Вільсон і в питанні про належність до ЄЕС. У травні 1967 р. він оголосив про рішення приєднатися до Спільного ринку. Парламент підтримав це рішення 488 голосами (проти – 62, утримались 50). Утім і ця спроба виявилась невдалою через вето Франції у грудні 1967 р. Багато в чому ця поразка спричинена тим, що у зовнішній політиці уряд продовжував лінію консерваторів, спрямовану на «особливі відносини» з США, у межах якої продовжував оснащувати британські атомні підводні човни американськими ракетами «Полярис» і зміцнювати «атлантичну солідарність». Велика Британія надавала підтримку Америці під час агресії у В'єтнамі, хоча прямої участі в ній не брала.

Серйозних обертів наприкінці 60-х рр. набула ситуація у Північній Ірландії. Розгортався релігійно-етнічний конфлікт в Ольстері, для вирішення якого уряд у серпні 1969 р. увів війська, що призвело до Ольстерської кризи. Такі заходи уряду не додали йому популярності. Особливо впав його авторитет у зв'язку з новим етапом політики «цін і прибутків». У січні 1969 р. уряд вніс до парламенту білль «Замість розбрату», що передбачав подальше обмеження права робітників на страйк. Відповіддю стала хвиля страйків і демонстрацій з вимогами відхилити білль. Його відмовились підтримати 16 з 21 членів національного виконкому Лейбористської партії, після чого кабінет вимушений був визнати власну поразку і відізвати законопроект із парламенту.

Усі невдачі уряду свідчили про провал його політики, іншої ж програми він не мав. Скориставшись першою ж сприятливою можливістю, зумовленою поживанням економічної кон'юнктури на рубежі 60–70-х рр., уряд поквапився призначити нові вибори.

Назрівання неоконсервативного перевороту

18 червня 1970 р. відбулися вибори, результати яких були очікувані: лейбористи отримали 12 млн голосів (43%), що дало їм 287 місць у палаті общин; консерватори – 13,1 млн голосів (46,4%) і 330 місць (абсолютна більшість у 30 голосів); ліберали – 7% голосів, що дало їм 6 місць. Уряд очолив Едвард Хіт, син будівничого підрядника. Прибічники створювали йому образ демократа і «людини з народу», натомість супротивники з Консервативної партії продовжували вважати його вискочкою, оскільки він перший прем'єр-міністр від Консервативної партії, який не закінчив Ітону (привілейованої приватної школи).

Програму Е. Хіта було викладено у маніфесті «Краще майбутнє», який передбачав стабільне зростання британської економіки в результаті відмови від державних обмежень свободи приватного підприємництва, включно з ліквідацією

ряду створених лейбористами органів державного регулювання, і скорочення державних витрат у націоналізованих галузях промисловості та соціальної сфері, але не витрат на військові потреби. Співробітництво з профспілками не відкидали, але його основою мала стати не рівність партнерів, а підпорядкування профспілок рішенням уряду. Таку концепцію соціально-економічного розвитку Великої Британії, яка отримала у прибічників Е. Хіта назву «тихої революції», було висунуто як альтернативу «науковій революції» Г. Вільсона.

У жовтні 1970 р. уряд виніс на розгляд парламенту білль «Про відносини в промисловості» (у серпні 1971 р. став законом), за яким профспілки мали зареєструватися в спеціальних органах державного нагляду. Відмова від реєстрації позбавляла керівництво профспілок законного статусу й автоматично перетворювала будь-який страйк на «дикий», що могло спричинити накладання штрафів і навіть тюремне ув'язнення. Крім того, закон забороняв страйки солідарності та політичні виступи профспілок.

Прийняття закону призвело до активізації робітничого руху, хоча він був доволі масовим ще в період обговорення білля. Якщо у 1970 р. у страйках було втрачено 11 млн робочих днів, то в 1972 р. – більше 24 млн. У ході виступів утворювалися нові форми боротьби. Наприклад, влітку 1971 р. адміністрація найбільшої приватної суднобудівної компанії в Шотландії «Аппер Клайд Шипбілдерс» оголосила про банкрутство фірми і звільнення усіх робітників. За ініціативою шоп-стюардів робітники вирішили провести «трудоий страйк» – окупували верфі і продовжували працювати самостійно. Цей страйк тривав майже рік, за цей час суднобудівники під керівництвом комітету шоп-стюардів змогли не тільки вистояти, а й значно підвищити продуктивність праці, зробити підприємство рентабельним, після чого верфі придбала американська суднобудівна компанія, а трудівники забезпечили збереження тисяч робочих місць.

У січні-лютому 1972 р. пройшов загальнонаціональний страйк 280 тис. британських гірників, результатом якого стало підвищення заробітної плати на 25%. У квітні 1972 р. 200 тис. залізничників стали працювати «строого за правилами», мало не паралізувавши тим самим транспортні перевезення. Уряд був вимушений підвищити заробітну плату на 14%. Перемоги шахтарів і залізничників мали неабияке значення для розгортання робітничого руху.

З осені 1972 р. кабінет Е. Хіта змінив тактику боротьби з робітничими страйками. Головну ставку було зроблено на економічні методи, насамперед на заморожування заробітної плати. Після того як на переговорах представники профспілок відхилили пропозицію про «добровільне» обмеження заробітної плати, у листопаді 1972 р. парламент прийняв закон про повне її заморожування, а в березні 1973 р. оголосив про введення «другої фази» цієї політики. Було встановлено річний максимум зростання заробітної плати у 250 ф. ст. і створено урядові органи з виключними правами регулювання цін і прибутків на 3-річний період.

Посилювалась у цей період і Ольстерська криза. Конфронтація з профспілками, напруження в Ольстері змушували Е. Хіта шукати успіхів у галузі зовнішньої політики. Одним із головних завдань у цьому напрямку став вступ до Спільного ринку, чому значно сприяв вихід з політикуму президента Франції Ш. де Голля. У червні 1971 р. англійським представникам вдалося досягти попередньої домовленості про умови вступу Великобританії до Спільного ринку. Велика Британія була зобов'язана протягом 1,5 року поступово скасувати митні збори у торгівлі з країнами ЄЕС і підняти ціни на сільськогосподарську продукцію до рівня цін «шістки». Розмір фінансового внеску Великої Британії до бюджету ЄЕС мав сягнути до початку 80-х рр. майже чверті усіх надходжень до скарбниці Спільного ринку.

У жовтні 1971 р. парламент затвердив рішення про вступ Англії до ЄЕС (за проголосували 282 консерватори, 5 лібералів і 69 лейбористів, загалом – 356; проти – 244). У січні 1972 р. Е. Хіт підписав договір про приєднання Великої Британії до ЄЕС, Євратому і Європейського об'єднання вугілля та сталі з 1 січня 1973 р. Тоді ж членами Спільного ринку стали Данія й Ірландська республіка.

Унаслідок інтеграції зросла вартість продуктів харчування (тільки за 1973 р. на 15%). Підприємці в умовах конкурентної боротьби в Європі ще наполегливіше вимагали зниження виробничих витрат коштом зниження заробітної плати робітників, а уряд для боротьби з інфляцією оголосив про скорочення в 1973–74 фінансовому році державних витрат на соціальні потреби на 1,2 млрд ф. ст. Однак за той самий рік уп'ятеро зросли інвестиції британських монополій у країнах ЄЕС.

Намагаючись покращити економічні позиції Англії під час вступу до ЄЕС, уряд у 1973 р. домогся приросту промислового виробництва на 7,7%. Утім водночас інфляція зросла до 15%, військові витрати збільшились до 3,6 млрд ф. ст., а державний борг – до 45 млрд ф. ст.

Політика уряду та підприємців знову спричинила хвилю виступів робітників, насамперед шахтарів. У листопаді 1973 р. уряд оголосив надзвичайний стан, перевів значну частину промислових підприємств на 3-денний робочий тиждень і різко скоротив подання електроенергії для побутових потреб. Уведення лімітів електропостачання пояснювали тим, що егоїзм шахтарів позбавив електростанцій вугілля, робітників інших галузей – майже половини заробітку, а жінок, старих і дітей змусив мерзнути у власних домівках.

Упевнений у тому, що йому вдалося підірвати солідарність робітників і налаштувати населення проти шахтарів, Е. Хіт розпустив парламент і призначив дострокові вибори. Уперше у післявоєнній історії вибори проходили в обстановці гострої класової конфронтації. Вони відбулися 28 лютого 1974 р. Лейбористи отримали 12 млн голосів (38,1%), що дало їм 301 мандат; консерватори – більше 11,5 млн голосів (37,2%) – 296 мандатів; ліберали – 6 млн голосів (19,3%) – 14 мандатів (для них це був успіх), інші партії отримали 24 мандати. Отже, результати виборів підтвердили картину економічної та соціальної нестабільності в країні.

Не очікувавши поразки, Е. Хіт спробував створити урядову коаліцію з лібералами, але ті відмовились. Новий кабінет доручили формувати лідеру лейбористів Г. Вільсону. Знову, як і в 1929 р., Лейбористська партія не мала абсолютної більшості в палаті обшин, що цілком уможливило перспективу дострокових виборів у найближчому майбутньому.

Політику лейбористського уряду меншості багато в чому визначали завдання підготовки до нових виборів, завоювання голосів виборців. Це обумовило прогресивний характер тогочасних проведених ними заходів. Вони відразу ж виконали найважливішу передвиборну обіцянку – відмінили закон «Про відносини в промисловості», підвищили заробітну плату шахтарям, чим урегулювали конфлікт з ними, відновили робочий тиждень на усіх підприємствах, провели «заморожування» квартирної плати в муніципальних будинках, дещо збільшили розмір пенсійної допомоги та субсидій на продукти харчування.

Паралельно кабінет Г. Вільсона розробляв нову соціально-економічну стратегію. Ключовим її елементом була ідея «соціального контракту» – черговий варіант лейбористської політики прибутків, спрямований на добровільну згоду з профспілками. На початку вересня 1974 р. керівництво профспілок ухвалило попередні умови «соціального контракту», за яким робітникам обіцяли на кожний 1% зростання цін підвищити заробітну плату в середньому на 1,3%. Після цього лейбористи почали виборчу кампанію. 10 жовтня 1974 р. відбулися вибори: за лейбористів проголосувало 39,3% виборців, що дало їм 319 місць (абсолютна більшість у 3 голоси); за консерваторів – 35,8% – 276 місць (втратили 20); ліберали отримали 13 місць (втратили 1).

Підсумки виборів викликали глибоке незадоволення у Консервативній партії. У листопаді 1974 р. більшість консервативних депутатів відкрито виступили проти Е. Хіта. У лютому 1975 р. відповідно до нових виборчих правил лідером партії було обрано М. Тетчер (в уряді Е. Хіта – міністр освіти і науки). Уперше в історії Консервативної партії її очолила жінка.

У 1974 р. Велика Британія, як і інші розвинуті країни Заходу, опинилася у стані кризи (найсильнішої за післявоєнний період): скорочення промислового виробництва на 10%, ненавантажені потужності, безробіття, зростання цін (у 1974 р. – на 19%, у 1975 р. – на 24%). За темпами інфляції Велика Британія обігнала решту провідних країн.

Улітку 1975 р. Г. Вільсону вдалося добитись укладення «соціального контракту» з профспілками терміном на 2 роки. Профспілки зобов'язались обмежити свої вимоги до зростання заробітної плати 10% на рік. Саме стримування зростання оплати стало основою антиінфляційної політики уряду. Інші заходи боротьби з кризою були традиційними: підвищення податків на споживчі товари, скорочення державних витрат на соціальні та культурні потреби, отримання великих зовнішніх позик у МВФ. Завдяки останньому заходу фінансове становище країни дещо стабілізувалося, але при цьому державний борг зріс з 45 до 56,5 млрд ф. ст.

На розвитку економічної кризи суттєво позначилося загострення паливно-енергетичних проблем. У Великій Британії були власні запаси вугілля, родовища нафти та природного газу. Хоча вони й не забезпечували потреби країни, це змінювало її становище у Спільному ринку, країни якого повністю залежали від імпорту нафти. Г. Вільсон у грудні 1974 р. на нараді голів урядів країн ЄЕС домігся деякого полегшення умов участі Великобританії у Спільному ринку. Однак ліві лейбористи, тісно пов'язані з профспілковими організаціями, як і раніше, виступали проти участі країни в ЄЕС. Тоді Г. Вільсон оголосив про проведення референдуму з цього питання (першого в історії країни). Він відбувся 5 червня 1975 р. 2/3 проголосували за участь Англії в ЄЕС (17,4 млн з 25,7 млн, які взяли участь, виборців загалом – 40,5 млн). Після цього питання про перебування Великобританії в ЄЕС стало втрачати свою гостроту.

Лейбористський кабінет активізував свою діяльність і в загальноєвропейському процесі. Англійська делегація енергійно сприяла закінченню підготовки Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ), і 1 серпня 1975 р. Г. Вільсон разом з іншими головами держав підписав Заключний акт Гельсінської наради.

Загалом у 1974–1975 рр. уряду вдалося стабілізувати ситуацію всередині країни і підняти міжнародний престиж Англії. Однак у міру виходу з кризи поставала необхідність створення довготермінової програми дій уряду в нових умовах, якої у нього не було. Цим пояснюють раптову відставку Г. Вільсона 16 березня 1976 р. (сам він мотивував це рішення «особистими причинами»). Спадкоємцем Г. Вільсона став Джеймс Каллаген. Утім власну стратегію уряд так і не виробив, що незабаром позначилося на результатах його діяльності.

Британська економіка важко виходила з кризи (тільки у травні 1977 р. вона сягнула передкризового рівня); за темпами економічного зростання вона поступалася середнім показникам у провідних країнах (1,4 проти 2,7%). У цих умовах профспілки у 1977 р. засудили практику «соціального контракту», що означало її абсолютну поразку.

Уряд повернувся до адміністративних заходів обмеження зростання заробітної плати. Паралельно він намагався стимулювати зростання виробництва у приватному секторі, але здійснював суперечливі заходи, що призвело у грудні 1978 р. до засудження урядового курсу більшістю палати общин (тобто не тільки опозицією, а й частиною лейбористів).

У той самий час Лейбористська партія почала втрачати підтримку виборців. У вересні 1977 р. вона зазнала поразки на муніципальних виборах, до 1977 р. після додаткових виборів у парламенті втратила 8 місць і позбавилась абсолютної більшості. У цих умовах головним завданням уряду стало утворення блоків із малими партіями заради утримання влади. У березні 1977 р. їм вдалося домовитись із Ліберальною партією, але остання надала підтримку в парламенті, не входячи до складу уряду. Цей блок проіснував близько 1,5 року – у жовтні 1978 р. лідер Ліберальної партії Девід Стіл офіційно оголосив про його розформування. Після цього єдиною надією кабінету Дж. Каллагена

на збереження влади все ще були фракції національних партій, насамперед найбільша з них – Шотландської національної партії. Для їх залучення ще у листопаді 1975 р. було обнародовано «Білу книгу», яка пропонувала затвердити законодавчі збори в Шотландії й Уельсі і передати їм рішення питань самоврядування, освіти, медичного обслуговування, будівництва доріг і житла, охорони довкілля та ін. Делегування частини повноважень центральної влади автономним регіональним виборним органам отримало назву деволюції. І хоча парламент ухвалив біллі про деволюцію, втілення їх у життя залежало від підсумків референдумів у Шотландії й Уельсі, які відбулися на початку 1979 р. Деволюцію підтримали близько 30% виборців в Уельсі та 40% шотландців. Після цього консервативна опозиція домоглася оголошення уряду вотуму недовіри і на 3 травня було призначено вибори.

Лейбористи не мали реальної стратегії керівництва країною, натомість консерватори пообіцяли покінчити із засиллям державної бюрократії та надати усіяку підтримку дрібному бізнесу. Загалом за консерваторів проголосувало 13,7 млн виборців (43,9%) і вони отримали 339 місць; за лейбористів – 11,5 млн (36,9%), що дало 268 місць; ліберали отримали 11 місць.

Уперше в історії Великобританії уряд очолила жінка – 53-річна М. Тетчер.

Британський неоконсерватизм й його особливості. М. Тетчер

Наприкінці 70-х рр. ХХ ст. Велика Британія все ще була однією з провідних країн світу, але стала все більше поступатися конкурентам на світовому ринку (не тільки традиційним – США, ФРН, а й новим, зокрема країнам Південно-Східної Азії). Капітали та найкращі уми залишали країну, вона перебувала в умовах жорсткої інфляції. Постійним явищем життя Великої Британії стали страйки, які у світі називали «англійською хворобою». Занепадав авторитет країни на міжнародній арені. Усі заходи, вживані британським урядом, більше нагадували косметичний ремонт, тим часом країна поступово йшла на дно.

Усі розуміли, що необхідно вживати конкретних заходів, але ніхто чітко не уявляв, яких саме. Людиною, яка мала чіткий план дій, стала лідер Консервативної партії М. Тетчер. Вона прагнула влади «з одним чітким наміром: змінити Британію. Перетворити її з суспільства утриманців на самостійне. З країни, яка звикла випрошувати щось для себе, на країну людей, що звикли досягати всього самостійно. З країни, що сидить і чекає невідомо чого, на країну енергійно діючих людей».

Основи курсу консерваторів було викладено у прийнятому ще в середині 70-х рр. документі «Правильний підхід». З приходом до влади М. Тетчер вони набули практичного втілення.

Маргарет Хільда Тетчер (дівооче прізвище – Робертс) народилася 13 жовтня 1925 р. у родині бакалійника. З 10 років виконувала різні доручення відділення Консервативної партії м. Грантем. Після закінчення школи вивчала органічну хімію в Оксфорді, де активно працювала в університетській організації

консерваторів, була її президентом. З 1947 по 1951 р. працювала хіміком-дослідником. У 1950 р. вперше висунула власну кандидатуру на вибори до парламенту, але зазнала поразки. У 1953 р. закінчила навчання з курсу юриспруденції і до 1957 р. займалася адвокатською діяльністю. У 1959 р. її обрали до парламенту, де вона займала деякі посади в урядах Консервативної партії: у 1961–1964 рр. – молодший міністр з пенсійного забезпечення і соціального страхування в уряді Г. Макміллана, у 1970–1974 рр. – міністр освіти в уряді Е. Хіта. У лютому 1975 р. М. Тетчер стала лідером Консервативної партії.

Для того щоб вивести Велику Британію із соціально-економічної кризи, М. Тетчер вважала за необхідне: по-перше, зупинити інфляцію, посилення якої розладнувало господарське життя країни; по-друге, знизити податки на прибутки корпорацій та особисті доходи, що уможливило б збільшення інвестицій в економіку; по-третє, мінімізувати державне втручання в господарчі та соціальні справи, що досі негативно впливало на розвиток економіки; по-четверте, «приборкати» профспілки, які, за переконанням консерваторів, мали «надмірну владу», що гальмувало розвиток бізнесу. Отже, висунута програма передбачала докорінні зміни у соціально-економічній політиці уряду.

Кабінет М. Тетчер неухильно і послідовно втілював програму в життя. Він прагнув надати максимальну свободу приватному підприємництву, сприяти зростанню ролі корпорацій і ринку в регулюванні господарчих процесів в умовах обмеження підприємницької діяльності держави. Уряд розпочав систематичне обмеження націоналізованого сектора економіки. У приватну власність повертали підприємства нафтової, авіакосмічної, суднобудівної та інших галузей промисловості, з 1981 р. здійснювали продаж активів державних підприємств і компаній, суттєво зменшували податки. У боротьбі з інфляцією було взято курс на зниження державних витрат, зокрема скорочення соціальних програм.

Уряд почав обмежувати права профспілок. Прийняті парламентом у 1980 та 1982 рр. закони про зайнятість ускладнювали процедуру оголошення і проведення страйків, передбачали судове переслідування організаторів «незаконних» страйків, ускладнювали пікетування підприємств. Було заборонено всі види страйків солідарності, відмінено правило про переважний прийом на роботу членів провідної на даному підприємстві профспілки (так зване правило «закритого цеху»), скасовано угоди про мінімальну гарантовану заробітну платню, представників профспілок усунуто від участі в роботі консультативних урядових комісій з питань економічної та соціальної політики.

Заходи уряду викликали неоднозначну реакцію. Вони тільки через певний час почали приносити економічні результати, зате відразу торкнулися матеріальних інтересів широких верств населення. У 1979–1981 рр. Велику Британію охопила економічна криза, посилена інфляцією (ціни зростали в середньому на 13% за рік). Значних масштабів набуло безробіття: за 1980–1982 рр. кількість безробітних зросла з 1,5 млн до 3,3 млн чоловік, що становило

приблизно 13–14% працездатного населення. Становище уряду все ще було важким, він зазнавав нищівної критики лівих, насамперед профспілок і Лейбористської партії. Навіть у Консервативній партії мали місце глибокі розбіжності стосовно політики Кабінету. Щоб досягти згуртованості команди, М. Тетчер неодноразово доводилось оновлювати склад уряду.

А втім з 1982 р. економічне становище Великої Британії почало змінюватися на краще. Його піднесення припало на 1985 р. і тривало аж до 1990 р. Помітно знизилися темпи інфляції (зростання цін зменшилося з 18% в 1980 р. до 5% в 1983 р.), поступово скоротилося безробіття (з 3,3 млн у 1985 р. до 2,3 млн чоловік у 1988 р.), стрімко зросла продуктивність праці. Успіхи 80-х рр. у розвитку британської економіки називають «англійським дивом». Це явище, звичайно, мало свої причини і передумови. Зокрема, було вкладено великі кошти у переоснащення промисловості з огляду на досягнення науково-технічної революції, а у сфері бізнесу скасували чимало обмежень. Розбудові економіки також сприяла фінансова політика, спрямована на стримування інфляції й залучення іноземного капіталу. Так, відміна обмежень на рух капіталів, на розмір облікової ставки Англійського банку і відмова від будь-якого контролю над цінами привели до збільшення як вивозу англійського капіталу, так і притоку іноземного.

Нарешті, помітно вплинули на розвиток економіки й зміцнення фінансів відкриття і розробка нафтових родовищ у Північному морі поблизу Шотландії. Велика Британія не тільки повністю забезпечила себе енергоресурсами, що раніше потребувало величезних коштів, а й стала експортером нафти і нафтопродуктів, увійшовши до першої десятки нафтовидобувних країн. Прибутки від продажу нафти сягали 10 млрд фунтів стерлінгів, і ці кошти дали можливість фінансувати програми допомоги безробітним. У результаті значно зменшилася зовнішня заборгованість Великої Британії, збільшився золотий запас, піднявся курс фунта стерлінгів.

Економічний підйом країни сприяв зростанню доходів населення. Щорічні прибавки до заробітної платні становили 7–8%. За 80-ті рр. кількість акціонерів потроїлася і кожен третій британець став власником акцій. Відсоток домовласників за той самий час збільшився з 52 до 66, при цьому 44% тих, хто викупив муніципальні будинки і став їх власником – це кваліфіковані робітники. За цими показниками Великобританія наблизилась до рівня Сполучених Штатів.

Водночас становище нижчих верств населення значно погіршилося – збільшилась кількість людей, що живуть за межею бідності. Унаслідок зниження витрат на освіту незадоволення висловлювала й інтелігенція. М. Тетчер навіть відмовили у почесній посаді професора Оксфордського університету.

Загалом підвищення матеріального рівня населення сприяло пом'якшенню соціальних суперечностей. У 80-ті рр. відбувся різкий спад страйкового руху, скоротилася чисельність профспілок. Останнім великим конфліктом був загальний страйк гірників, що тривав майже рік – з березня 1984 р.

до березня 1985 р. Національна спілка гірників оголосила його на знак протесту проти рішення влади закрити деякі економічно нерентабельні шахти (вугільна промисловість належала до націоналізованого сектора). У страйку взяло участь понад 180 тис. шахтарів. Він став одним із найгостріших і найтриваліших конфліктів у сучасній англійській історії. Страйк тривав, незважаючи на те що судові органи визнали його незаконним. Проте досягти успіху шахтарі не змогли – уряд виявив непохитну твердість і не зробив жодних поступок (недаремно М. Тетчер отримала у пресі прізвисько «залізна леді»). Поступка шахтарям, на думку влади, спровокувала б подібні вимоги робітників інших галузей промисловості, а це підірвало б антиінфляційну політику і загалом завдало б шкоди справі економічного піднесення. І якщо тверда позиція уряду на чолі з Е. Хітом в 1974 р. у відповідь на хвилю виступів робітників, насамперед шахтарів, призвела до поразки консерваторів на парламентських виборах, то позицію М. Тетчер населення підтримало. З одного боку, люди рахували копіюку, але з іншого – опалювання і світло не вимикали, не страйкували сміттярі, на вулицях було чисто. А більшість людей похилого віку готові були терпіти матеріальні нестатки, якщо їм забезпечено порядок.

Завдяки проведеній політиці Консервативна партія на чолі з М. Тетчер змогла здобути перемогу на парламентських виборах 1983 і 1987 рр. Однак на рубежі 80–90-х рр. в соціально-економічному та політичному житті країни з'явилися тривожні ознаки. Уперше після кризи початку 80-х рр. середньорічний рівень інфляції перевищив 10%. Серйозним прорахунком уряду стало проведення навесні 1990 р. реформи місцевого оподаткування, яка передбачала введення нового виборчого податку. Економічні переваги цієї реформи були незначними, але її соціально-психологічні наслідки позначилися на престижі уряду М. Тетчер. Результати опитування громадян, проведеного влітку 1990 р., свідчили про зростання популярності лейбористів. Це призвело до загострення боротьби всередині партії. Восени 1990 р. про претензії на посаду лідера консерваторів відкрито заявив міністр оборони М. Хезлтайн. У першому турі перемогла М. Тетчер, але не змогла отримати абсолютну більшість голосів. Тоді 22 листопада 1990 р. вона оголосила про припинення боротьби і пішла у відставку. М. Тетчер очолювала уряд 11 років, що після 1827 р. було рекордом. Після виходу у відставку їй було подаровано звання баронеси. Замість неї у боротьбу з М. Хезлтайном вступили міністр закордонних справ Д. Херд і міністр фінансів Дж. Мейджор. 28 листопада 1990 р., після другого туру виборів, новим лідером Консервативної партії та новим прем'єр-міністром став 47-річний син циркового акробата, колишній будівельник і клерк, відтак фінансист і політик Джон Мейджор.

Загалом Дж. Мейджор продовжив курс М. Тетчер, привнісши і дещо нове. Він відразу спробував ліквідувати наслідки внутрішньопартійної кризи, призначивши колишніх супротивників М. Тетчер на відповідальні посади. Відрізнявся і його стиль керівництва: йому вдалося відновити колегіальність у прийнятті рішень, підвищити відповідальність вищих державних чиновників, зумовлену наданням більшої свободи у їх діяльності. Партія готувалася до нових

виборів. При цьому консерватори стали дещо інакше ставитися до соціальних програм, вже не розглядаючи їх як марний обов'язок уряду. Це і принесло їм перемогу навесні 1992 р.: 41,9% голосів – 338 депутатів; лейбористи отримали 34,4% голосів – 271 депутат; ліберал-демократи – 17,8% голосів – 20 депутатів.

Однак вже з середини 90-х рр. популярність уряду стала падати, незважаючи на економічне піднесення, ухвалення Маастрихтських угод, певні позитивні зрушення ситуації в Ольстері. Головними причинами поразки Дж. Мейджора, на думку дослідників, стали невдалі спроби дистанціюватись від «тетчеризму» і реалізувати власний курс. Він так і не зміг загасити внутрішньопартійні суперечки, надихнути країну. А втім існувала ще одна важлива причина – зміни, що відбулися в Лейбористській партії.

Еволюція британського лейборизму. Е. Блер

Двічі зазнавши поразки на парламентських виборах 1987 і 1992 р., Н. Кіннок (лідер партії, який ще у 80-х рр. створив умови для оновлення лейборизму) добровільно пішов у відставку з посади лідера лейбористів. Його спадкоємцеві Дж. Сміту насилу вдавалося зберігати внутрішньопартійну рівновагу між представниками колективних членів партії (насамперед профспілок), які прагнули відродити робочі традиції лейборизму, і групою нових лідерів – Е. Блера, Г. Брауна, П. Мендельсона та ін., які орієнтувались на індивідуальних членів партії у виборчих округах і виступали за глибокі реформи у лейборизмі. Зокрема, вони вимагали скасування права профспілок на «блокове» голосування і поширення принципу «одна людина – один голос» на всіх членів партії без винятку. Дж. Сміт відхилив цю вимогу, однак знизив квоту голосів, що належали тред-юніонам, з 40 до 30%. Таке рішення було лише тимчасовим компромісом, що і підтвердили вибори нового лідера партії у червні 1994 р., через місяць після раптової смерті Дж. Сміта., Уже в першому турі виборів переміг Е. Блер, отримавши 57% голосів. Біографія Ентоні Чарлза Лінтона Блера зовсім не типова для керівників Лейбористської партії. Він народився 6 травня 1953 р. у родині успішного юриста, а пізніше – викладача юриспруденції в престижному Даремському університеті. Е. Блер навчався у привілейованій приватній школі в столиці Шотландії Единбурзі, відтак – в Оксфорді. У 1975 р. він отримав диплом юриста і незабаром почав працювати в юридичній конторі А. Ірвіна (пізніше лорда і члена Кабінету Міністрів), що спеціалізувалася на веденні справ тред-юніонів.

Ще в Оксфорді Е. Блера захопили ідеї етичного соціалізму, і, закінчивши університет, він вступив до Лейбористської партії. Юридична практика допомогла швидко встановити потрібні для початку політичної кар'єри зв'язки у колах профспілкового і лейбористського керівництва, і в 30 років він уперше став членом парламенту, а через п'ять років перетворився з пересічного «задньолавочника» на члена «тіньового кабінету», де послідовно займав посади тіньових міністрів енергетики, зайнятості і (вже при Дж. Сміті) внутрішніх справ.

Ставши новим лідером лейбористів, Е. Блер зосередив зусилля на створенні нового іміджу партії. Власне, перегляд програмних настанов лейборизму почався ще за часів Н. Кіннока після поразки на виборах 1987 р. Уже тоді червоний прапор у символіці партії було замінено на червону троянду, а в опублікованому в 1989 р. програмному документі «Зустрінемо виклик, здійснимо зміни» жодного разу не згадано термін «соціалізм». Проте Е. Блер діяв набагато рішучіше.

Восени 1994 р. на конференції Лейбористської партії Е. Блер заявив про намір запропонувати нове формулювання знаменитого четвертого пункту Статуту, що називав метою партії усупільнення засобів виробництва. Було розгорнуто широку дискусію з цього питання, у ході якої сам лідер партії об'їхав усю країну і виступив перед десятками тисяч чоловік. Перший успіх ця кампанія принесла навесні наступного року, коли за скасування четвертого пункту виступила конференція лейбористів Шотландії. Опублікований незабаром новий текст статті називав метою партії створення «динамічної економіки, у якій підприємництво, ринок і конкуренція тісно співіснують з партнерством і кооперацією». Спеціально скликана позачергова конференція Лейбористської партії 29 квітня 1995 р. затвердила це формулювання четвертого пункту. «Ідеологічна перебудова партії відбулася» – заявив після цього Е. Блер.

Скасування четвертого пункту стало вихідним рубежем формування концепції «нового лейборизму». Метою її впровадження було створення соціально орієнтованої ринкової економіки, у якій індивідуальна ініціатива і заповзятливість поєднуються з колективізмом («комунітаризмом», за термінологією Е. Блера) громадянського суспільства і соціальною відповідальністю держави. Відповідно, і партія мала остаточно позбутися класового вигляду минулих років і перетворитися на справді національну партію, що виражає інтереси всіх громадян. Багато в чому ця концепція наслідувала теоретичні положення етичного соціалізму. «Після колапсу комунізму, – зазначав в одній з промов Е. Блер, – стало очевидно, що тільки етична база соціалізму витримала іспит часом». Однак іншим її джерелом стала практика соціально-ліберального реформаторства американських демократів на чолі з У. Клінтоном, близьке знайомство з яким Е. Блер мав ще до обрання того президентом США і підтримував усі ці роки. Про це свідчить також подібність позицій «нових лейбористів» і британських лібералів-демократів у 1996 р.

Ідеологічна перебудова і рішучий рух Лейбористської партії до центру забезпечили їй приголомшливий успіх на парламентських виборах у травні 1997 р. 13,5 млн виборців (43,2%) віддали голоси лейбористам, 9,6 млн (30,7%) – консерваторам і 5,2 млн (16,8%) – ліберальним демократам. Лейбористи здобули 419 депутатських мандатів (у тому числі понад сто жінок) – більше ніж коли-небудь в історії, консерватори – лише 165 місць, а ліберальні демократи – 46. У свої 44 роки Е. Блер став наймолодшим прем'єр-міністром Великої Британії з часів У. Пітта-молодшого. «Ми перемогли як нові лейбористи, – проголосив він, – і будемо керувати як нові лейбористи!».

Насамперед, Е. Блер заспокоїв ділові кола, які прагнули зберегти досягнення «ери Тетчер», заявивши про відмову від перегляду проведених у 80-х рр. змін в індустріальних відносинах і підприємстві. Дійсно, економічна політика лейбористського кабінету великою новизною не відрізнялася, оскільки основні структурні перетворення британського господарства вже стали фактом, що здійснився. Інша річ – соціальна і політична перебудова.

Головним напрямом у діяльності кабінету Е. Блера стала конституційна реформа. За задумом прем'єр-міністра і його прихильників вона мала включати надання автономії Шотландії й Уельсу і більшої самостійності дев'ятьом регіонам Англії, реформу виборчого закону для часткової відмови від мажоритарної системи, перетворення верхньої палати парламенту і введення її виборності, розробку нового законодавства щодо свободи інформації, прийняття Білля про права і деякі інші заходи. Відтак у нове століття Великобританія змогла б увійти оновленою країною, яка відповідає духу часу.

Реалізація програми конституційної реформи на ділі потребувала набагато більших зусиль і часу, ніж уявляли її розробники, та й проходила вона зі значними труднощами. Лише в 1999 р. вдалося досягти перших успіхів на цьому шляху – було проведено вибори до національних асамблей Шотландії й Уельсу. Утім, наприклад, у Шотландії більшість місць в асамблеї отримали не лейбористи, і навіть не Шотландська національна партія, а ліберал-демократи. Процес автономізації англійських регіонів на деякий час було практично заморожено, введення виборності палати лордів відкладено на невизначений час, а поки вдалося домогтися лише часткового скасування спадкоємного принципу її формування, зберігши членство для довічних перів. Немаловажним елементом конституційної реформи було і питання про долю монархії.

У ході проведення конституційної реформи, більшість напрямів якої ще в середині 80-х рр. розробляли ліберали і соціал-демократи, було загальмовано і процес зближення лейбористів і ліберальних демократів. Останні все частіше виявляли невдоволення повільними темпами реформ. Е. Блер, наприклад, чітко дав зрозуміти, що не має наміру поспішати з реформою виборчого законодавства, настільки важливої для ліберал-демократів. І навпаки, мало місце деяке зближення позицій лейбористів і консерваторів, зокрема в питанні про реформу палати лордів.

Тактичні маневри «нових лейбористів» і труднощі в проведенні реформ, утім, не заперечували головного: проведені консерваторами перетворення соціальних відносин і структури господарства лейбористи прагнуть доповнити і скорегувати не менш рішучими політичними реформами. Лише в галузі зовнішньої політики курс лейбористського уряду був більш традиційний. Велика Британія продовжувала розвивати і зміцнювати особливі відносини із США і НАТО, що виявилось передусім у ході подій у Югославії навесні 1999 р. У відносинах з ЄС лейбористи відразу після приходу до влади оголосили про приєднання до Соціальної хартії, але в питанні про єдину валюту продовжували тримати дистанцію. Більше того, Е. Блер неодноразово заявляв про необхідність

для Великої Британії зайняти провідні позиції в Європі. Значного успіху вдалося досягти лейбористам в ослабленні напруженості в Північній Ірландії.

Істотної шкоди іміджу лейбористського уряду завдали події осені 2000 р. Спочатку викликала осуд неадекватна реакція Кабінету на бензинову кризу, яка охопила Європу і не оминула Великої Британії, коли в умовах швидкого росту цін на моторне паливо уряд барився і вичікував, не здійснюючи рішучих кроків із зниження імпорتنих зборів. Відтак на країну обрушилися удари стихії, що спричинили найсильніші за останні півстоліття повені у більшості графств. Завданий збиток було оцінено у 2 млрд ф. ст.

А втім це був успішний період для лейбористів. Наприкінці ХХ ст. вони майже удвічі випереджали консерваторів за популярністю. Цьому не в останню чергу сприяв гарний стан економіки. До рекордних показників знизився рівень безробіття – близько 1 млн чоловік. При цьому лейбористи обіцяли на початку ХХІ ст. вирішити цю проблему остаточно.

Виступаючи 29 вересня 1999 р. на щорічній конференції партії, Е. Блер пообіцяв, що надалі у діяльності його уряду домінуватиме «прогресивна політика і буде створене суспільство, засноване не на привілеях або класовому походженні, а на рівності». Серед завдань уряду було названо будівництво за 3 роки 37 лікарень, підготовку ще 7 тис. лікарів і 15 тис. медичних сестер; отримання вищої освіти половиною дорослого населення та ін.

Зрештою, виконання цих та інших завдань принесли перемогу лейбористам на виборах 2001 та 2005 р. Е. Блер став першим лідером Лейбористської партії, який тричі привів партію до перемоги.

Найзначніші здобутки кабінету Е. Блера за час його правління:

- впроваджено «золоте правило державних витрат»: уряд позичає гроші лише для інвестицій;
- профспілки законодавчо визнано представниками трудових колективів;
- модернізовано систему охорони здоров'я;
- зменшено різницю в оплаті жіночої та чоловічої праці;
- після підписання у 1997 р. Великою Британією Соціальної хартії ЄС робітникам надано оплачувану три-, а згодом чотириденну відпустку, обмежено тривалість наднормових робіт;
- здійснено реформу у сфері охорони сім'ї та дитинства (у березні 2004 р. парламент прийняв Білль про дітей), згідно з якою місцеві органи влади зобов'язані допомагати родинам з дітьми, передусім неблагополучним; збільшено розмір дитячої допомоги для сімей із низькими доходами; створено мережу ясел і дитячих садків для бідних;
- проведено освітню реформу, переглянуто шкільні програми, зацентровано на індивідуальних здібностях учня й орієнтації на майбутню професійну діяльність (кожна школа повинна мати власну спеціалізацію).

У червні 2007 р. Е. Блер пішов у відставку, на посаді лідера партії та прем'єр-міністра його змінив міністр фінансів Джеймс Гордон Браун.

Соціально-економічний та політичний розвиток Великої Британії на початку XXI ст.

Майже усі реформи, проводжувані урядом Е. Блера, безпосередньо були пов'язані з діяльністю Г. Брауна, оскільки він посідав посаду міністра фінансів і його позиція була ключовою для прийняття того або іншого рішення.

Уже з самого початку діяльності уряду Г. Брауна було проголошено декілька важливих ініціатив, позитивно сприйнятих населенням країни: будівництво дешевого екологічного житла в британській провінції та на колишніх військових полігонах, впровадження нового комплексу конституційних заходів для забезпечення прозорості та відповідальності влади перед народом, побудова більш стриманих і ділових відносин із США.

Дуже значним випробуванням для уряду Г. Брауна стала фінансова криза 2007–2008 рр. Уряд здійснював рішучі заходи щодо виходу з неї, що сприяло зростанню популярності Г. Брауна як в країні, так і за її межами. Однак економіка Великої Британії все ж зазнала нищівного удару. У 2009 р. скорочення ВВП стало рекордним за останні 30 років. Значно зросли ціни, рівень безробіття й інфляції, загострилися соціальні проблеми.

Опозиція звинувачувала Г. Брауна в нерішучості та слабкості, адже багато хто очікував від нього проведення уже майже традиційних дострокових виборів. Однак він тривалий час не міг визначитися з цим питанням, тож ці вибори так і не відбулися.

У такій доволі складній ситуації у травні 2010 р. провели чергові парламентські вибори, на яких перемогу здобула Консервативна партія. Лейбористи ж встановили особистий рекорд – 13 років безперервного перебування при владі.

Утім перемога консерваторів була відносною, вони не отримали абсолютної більшості місць у палаті общин, тому вперше після Другої світової війни вимушені були створити коаліційний уряд з ліберальними демократами, який очолив лідер Консервативної партії, 43-річний Девід Вільям Дональд Кемерон (наймолодший прем'єр-міністр з 1812 р.). Лідер ліберальних демократів Нік Клегг став віце-прем'єром.

Основним напрямом своєї діяльності уряд Д. Кемерона проголосив здійснення програми жорсткої економії. Однією з найважливіших проблем був дуже великий дефіцит бюджету (10–11% від ВВП). Серед країн Євросоюзу за цим показником Велика Британія поступалася тільки Греції й Ірландії. Головним засобом для вирішення проблеми проголосили підвищення податків. Однак 80% економії було досягнуто завдяки скороченню видаткової частини бюджету. Єдиним серйозним кроком у реформуванні оподаткування стало підвищення податку на додану вартість з 17,5% до 20%. Скорочення бюджетних витрат не позначилося на охороні здоров'я, середній освіті та проектах розвитку заморських територій.

Водночас втричі було підвищено максимальну плату за рік навчання в університетах (з 3 тис. до 9 тис. ф. ст.), а державне фінансування закладів вищої освіти було значно скорочено. Крім того, у 2011 р. оголосили про початок реформи Національної служби охорони здоров'я.

А втім до 2014 р. уряду не вдалося скоротити дефіцит бюджету до запланованих показників (40 млрд ф. ст.), унаслідок чого незадовго до наступних виборів Д. Кемерон знову заявив про необхідність скорочення витрат. Загалом відношення дефіциту бюджету до ВВП помітно скоротилося, хоча він і перевищував 3% ВВП. До того ж не було вирішено всі інші економічні проблеми.

Однак супротивники не змогли запропонувати щось доцільніше і на виборах 2015 р. консерватори знову здобули перемогу, отримавши на цей раз абсолютну більшість місць у палаті общин, що дозволило їм сформувати однопартійний уряд на чолі з тим самим Д. Кемероном.

Уже після перемоги, влітку 2015 р., почалася підготовка до скорочення витрат бюджету на 25–40% для більшості міністерств. Ще одним джерелом скорочення бюджетного дефіциту було оголошено боротьбу з ухиленням від сплати податків, а також більш жорсткі правила надання соціального житла тим, хто його потребує.

Переломною для діяльності цього уряду подією став референдум про членство Великої Британії у складі ЄС (так званий «Brexit»), який відбувся 23 червня 2016 р. Перемогу на референдумі здобули прихильники виходу Великої Британії з ЄС. Оскільки Д. Кемерон виступав за збереження членства, після оголошення результатів він заявив про власну відставку, яка відбулася 13 липня 2016 р. На посту голови уряду та лідера партії його замінила Тереза Мері Мей. У вересні того самого року Д. Кемерон оголосив і про вихід з палати общин.

Теми для самостійного опрацювання

1. Зовнішня політика Великої Британії.
2. Велика Британія й інтеграційні процеси в Європі.
3. Розвиток і спроби вирішення Ольстерської проблеми.
4. Розпад Британської колоніальної імперії.
5. Українсько-британські відносини.

Список рекомендованої літератури

- Артоболевский, С.С. Региональное развитие в Великобритании [Текст] / С.С. Артоболевский. – М.: ИГАН, 1992. – 168 с.
- Баранчиков, В.А. Муниципальные органы Великобритании [Текст]: учеб. пособие / В.А. Баранчиков. – М.: МЮИ, 1990. – 64 с.
- Бромхед, П. Эволюция британской конституции [Текст] / П. Бромхед. – М.: Юрид. лит., 1978. – 332 с.
- Бурджалов, Ф.Э. Государственно - монополистическая политика доходов: концепции и практика (по материалам Великобритании) [Текст] / Ф.Э. Бурджалов. – М.: Наука, 1973. – 240 с.
- Гарнер, Д. Великобритания. Центральные и местные органы власти [Текст] / Д. Гарнер. – М.: Прогресс, 1984. – 367 с.
- Городецкая, И.Е. Великобритания: избиратели, выборы, партии. 1945–1970 [Текст] / И.Е. Городецкая. – М.: Наука, 1974. – 223 с.
- Жигалов, И.И. Современная история Великобритании (1945–1975) [Текст] / И.И. Жигалов. – М.: Высш. школа, 1978. – 191 с.
- Зуев, В.Н. Англия и Общий рынок [Текст] / В.Н. Зуев. – М.: Наука, 1988. – 157 с.
- Иглз, Р. История Англии [Текст] / Р. Иглз; пер. с англ. Г.В. Горевцова. – М.: АСТ: Астрель, 2008. – 294 с.
- История Великобритании [Текст] / Г. Виллиам [и др.]. – М.: Традиция – Евролинц, 2004. – 512 с.
- Кертман, Л.Е. География, история и культура Великобритании [Текст] / Л.Е. Кертман. – М.: Высш. школа, 1979. – 384 с.
- Корсаков, К.Н. История Великобритании [Текст]: учеб. пособие / К.Н. Корсаков. – М.: Изд-во УРАО, 1997. – 94 с.
- Крылова, Н.С. Английское государство [Текст] / Н.С. Крылова. – М.: Наука, 1981. – 301 с.
- Матвеев, В.А. Британия вчера и сегодня [Текст] / В.А. Матвеев. – М.: Междунар. отношения, 1989. – 252 с.
- Миблибэнд, Р. Парламентский социализм. Исследования политики лейбористской партии [Текст] / Р. Миблибэнд. – М.: Прогресс, 1964. – 508 с.

Мортон, А.Л. История Англии [Текст] / А.Л. Мортон. – М.: Иностр. лит., 1950. – 462 с.

Осадчая, Ж.Ф. Современный лейборизм: идеология и политика [Текст] / Ж.Ф. Осадчая. – М.: Мысль, 1977. – 172 с.

Очерки политической истории Великобритании [Текст]: сборник / отв. ред. Н.А. Акимкина. – Ростов н/Д, РГУ, 1992. – 128 с.

Перегудов, С.П. Лейбористская партия в социально-политической системе Великобритании [Текст] / С.П. Перегудов. – М.: Наука, 1975. – 414 с.

Политическая система Великобритании [Текст] / под общ. ред. Н.С. Крыловой. – М.: Юрид. лит., 1984. – 381 с.

Политические сдвиги в странах Запада: конец 70-х – 80-е годы [Текст] / отв. ред. С.П. Перегудов. – М.: Наука, 1989. – 247 с.

Политический атлас современности: опыт многомерного статистического анализа политических систем современных государств [Текст] / авт кол.: А.Ю. Мельвиль [и др.]. – М.: МГИМО–Университет, 2007. – 272 с.

Романов, А.К. Правовая система Англии [Текст] / А.К. Романов. – 2-е изд., испр. – М.: Дело, 2002. – 344 с.

Сванадзе, Л.Н. Великобритания: консерваторы и проблемы послевоенного развития (1945–1955) [Текст] / Л.Н. Сванадзе. – М.: Мысль, 1984. – 349 с.

Скуратовская, М.В. Сокровища и реликвии Британской короны [Текст] / М. Скуратовская. – М.: Вече, 2010. – 320 с.

Современные зарубежные конституции [Текст]: сб. док. по конституц. праву заруб. стран / сост. В.В. Маклаков; отв. ред. Б.А. Страшун. – М.: [Б.и.], 1996. – 286 с.

Согрин, В.В. Современная историография Великобритании [Текст] / В.В. Согрин, Г.И. Зверева, Л.П. Репина. – М.: Наука, 1991. – 225 с.

Трухановский, В.Г. Новейшая история Англии [Текст] / В.Г. Трухановский. – М.: Соцэкгиз, 1958. – 592 с.

Шаповал, В.Н. Британская конституция. Политико-правовой анализ [Текст] / В.Н. Шаповал. – К.: Либідь, 1991. – 135 с.

United Kingdom [Electronic resource] // The world Factbook. – Access mode: <http://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/uk.html>. – Title from the screen.

ДОДАТОК

Монархи Об'єднаного Королівства Великої Британії та Північної Ірландії

<i>Ім'я</i>	<i>Період правління</i>
Георг VI (Альберт Фредерік Артур Георг)	11 грудня 1936 р. – 6 лютого 1952 р.
Єлизавета II (Єлизавета Александра Марія)	з 6 лютого 1952 р.

Прем'єр-міністри Великої Британії

<i>Ім'я та прізвище</i>	<i>Партійна належність</i>	<i>Період правління</i>
Клемент Етлі (Clement Richard Attlee)	лейборист	27 липня 1945 р. – 26 жовтня 1951 р.
Уінстон Черчилль (Sir Winston Leonard Spencer-Churchill)	консерватор	26 жовтня 1951 р. – 7 квітня 1955 р.
Ентоні Іден (Sir Anthony Eden)	консерватор	7 квітня 1955 р. – 9 січня 1957 р.
Гарольд Макміллан (Harold Macmillan)	консерватор	11 січня 1957 р. – 19 жовтня 1963 р.
Алекс Дуглас-Х'юм (Sir Alexander Douglas- Home)	консерватор	19 жовтня 1963 р. – 16 жовтня 1964 р.
Гарольд Вільсон (James Harold Wilson, Baron Wilson of Rievaulx)	лейборист	16 жовтня 1964 р. – 19 червня 1970 р.
Едвард Хіт (Edward Richard George Heath)	консерватор	19 червня 1970 р. – 4 березня 1974 р.
Гарольд Вільсон (James Harold Wilson, Baron Wilson of Rievaulx)	лейборист	4 березня 1974 р. – 5 квітня 1976 р.
Джеймс Каллаген (Leonard James Callaghan, Baron Callaghan of Cardiff)	лейборист	5 квітня 1976 р. – 4 травня 1979 р.
Маргарет Тетчер (Margaret Hilda Thatcher, Baroness Thatcher)	консерватор	4 травня 1979 р. – 28 листопада 1990 р.
Джон Мейджор (Sir John Major)	консерватор	28 листопада 1990 р. – 2 травня 1997 р.

Ентоні Блер (Anthony Charles Lynton Blair)	лейборист	2 травня 1997 р. – 27 червня 2007 р.
Гордон Браун (James Gordon Brown)	лейборист	27 червня 2007 р. – 11 травня 2010 р.
Девід Кемерон (David William Donald Cameron)	консерватор	11 травня 2010 р. – 13 липня 2016 р.
Тереза Мей (Theresa Mary May)	консерватор	з 13 липня 2016 р.

Лідери Вірної опозиції Його (Її) Величності

<i>Ім'я та прізвище</i>	<i>Партійна належність</i>	<i>Термін лідерства в опозиції</i>
Уінстон Черчилль	консерватор	26 липня 1945 р. – 26 жовтня 1951 р.
Клемент Етлі	лейборист	26 жовтня 1951 р. – 25 листопада 1955 р.
Герберт Моррісон	лейборист	25 листопада 1955 р. – 14 грудня 1955 р.
Х'ю Гейтскелл	лейборист	14 грудня 1955 р. – 18 січня 1963 р.
Джордж Браун	лейборист	18 січня 1963 р. – 14 лютого 1963 р.
Гарольд Вільсон	лейборист	14 лютого 1963 р. – 16 жовтня 1964 р.
Алекс Дуглас-Х'юм	консерватор	16 жовтня 1964 р. – 28 липня 1965 р.
Едвард Хіт	консерватор	28 липня 1965 р. – 19 червня 1970 р.
Гарольд Вільсон	лейборист	19 червня 1970 р. – 4 березня 1974 р.
Едвард Хіт	консерватор	4 березня 1974 р. – 11 лютого 1975 р.
Маргарет Тетчер	консерватор	11 лютого 1975 р. – 4 травня 1979 р.
Джеймс Каллаген	лейборист	4 травня 1979 р. – 10 листопада 1980 р.
Майкл Фут	лейборист	10 листопада 1980 р. – 2 жовтня 1983 р.
Ніл Кіннок	лейборист	2 жовтня 1983 р. – 18 липня 1992 р.

Джон Сміт	лейборист	18 липня 1992 р. – 12 травня 1994 р.
Маргарет Мері Бекетт	лейборист	12 травня 1994 р. – 21 липня 1994 р.
Ентоні Блер	лейборист	21 липня 1994 р. – 2 травня 1997 р.
Джон Мейджор	консерватор	2 травня 1997 р. – 19 червня 1997 р.
Уільям Хейг	консерватор	19 червня 1997 р. – 18 вересня 2001 р.
Іан Дункан Сміт	консерватор	18 вересня 2001 р. – 6 листопада 2003 р.
Майкл Ховард	консерватор	6 листопада 2003 р. – 6 грудня 2005 р.
Девід Кемерон	консерватор	6 грудня 2005 р. – 11 травня 2010 р.
Гарріет Гарман	лейборист	11 травня 2010 р. – 25 вересня 2010 р.
Ед Мілібенд	лейборист	25 вересня 2010 р. – 8 травня 2015 р.
Гарріет Гарман	лейборист	8 травня 2015 р. – 12 вересня 2015 р.
Джеремі Корбін	лейборист	з 12 вересня 2015 р.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Політична система сучасної Великої Британії.....	4
Велика Британія після Другої світової війни.....	13
Теми для самостійного опрацювання.....	36
Список рекомендованої літератури.....	36
Додаток.....	38